

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 18

162-163

Een nieuw jaar, een nieuw gezicht

Het eerste nummer van Net Werk was nog met een matrixprinter gedrukt en op een kopieermachine vermenigvuldigd. Daarna is gebruik gemaakt van een vriendelijk ter beschikking gestelde laserprinter en is klein-offset toegepast. Sinds kort kan de redactie van Net Werk de vlijtig samengestelde nummers op een eigen printer, nog geen laserkwaliteit, maar ergens tussenin, afdrukken. Het is niet het meest milieuvriendelijke proces. Ik verwacht dus binnenkort de eerste steen door de monitorruit van mijn computertje. Ik geef het toe: ik kan de verleiding van de moderne techniek maar met moeite weerstaan. Daarom ook dit nieuwe voorblad. Ik moest en zou de mogelijkheden van de nieuwe apparatuur uitproberen. Inhoudelijk zou ik wel graag de trend voortzetten van méér bijdragen van actieve lezers en méér bezoekers van de Net Werk-bijeenkomsten. Voor Net Werk is milieu- en hygiënegeschiedenis niet de laatste politieke mode, maar een blijvend onderwerp van studie en onderzoek. We willen meer van elkaars activiteiten weten. Daarom hier de herhaalde oproep: laat eens meer in detail weten wat in dit land gaande is op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu, geef namen van belangstellenden door. En verder een schoon en net nieuw jaar gewenst. MD

EUROPEAN ASSOCIATION FOR ENVIRONMENTAL HISTORY:

Environmental History Newsletter nr. 1 verschenen

Environmental History Newsletter nummer 1 is verschenen. Het blad is het orgaan van de European Association for Environmental History. Redacteur is prof. Christian Pfister uit Bern. De vereniging is geboren uit een tekortkoming van het negende congres voor economische geschiedenis te Bern, in 1986. Toen was wel een sessie gepland over het onderwerp milieugeschiedenis, maar die bleek in het geheel niet georganiseerd te zijn: geen agenda, geen sprekers. De aanwezigen hebben toen spontaan het heft in handen genomen. Een van de besluiten was het organiseren van een sessie voor het tiende congres te Leuven, dat plaats zal hebben in 1990. Een sponsor werd gevonden, de Werner Reimers Stichting te Bad Homburg. In die plaats had ook het eerste symposium plaats. De resultaten ervan zullen begin 1990 bij de uitgeverij Springer verschijnen. In dit eerste nummer, presenteren een aantal correspondenten de activiteiten op het gebied van de geschiedenis van het milieu in hun land. Zo komen aan de beurt: de BRD, Tsjechoslowakije, Frankrijk, Italië, Nederland, Polen, Zwitserland, Zweden, Groot-Bri-

tannië en van buiten Europa, de VS. Verwante verenigingen voor natuurbehoud- en geschiedenis komen eveneens aan bod. Het eerste nummer bevat naast het gebruikelijke nieuws over bijeenkomsten en boekbesprekingen een bibliografie, samengesteld door F.J. Brüggemeier, E.E. Manski en P. Poulussen. Deze bibliografie is 32 A5 bladzijden

1 lang (recycling papier, zoals de rest
2 van het blad) en waarschijnlijk het meest waardevolle gedeelte van dit eerste nummer. Toch een kritische noot: de bibliografie is niet volgens een eenduidige bibliografische voorschrift samengesteld en er ontbreekt een verantwoording. De lezer weet dus niet uit welke bestanden geput is en hoe uitvoerig en/of selectief de zoekacties van de samenstellers zijn geweest.

Voor exemplaren van het tijdschrift, wende men zich tot Jörn Sieglerschmidt, Landesmuseum für Technik und Arbeit Museumstraße 1, 6800 Mannheim 1 BRD

Kosten van inschrijving voor de European Association for Environmental History: DM 10.- (studenten DM 5.)

Trefwoorden en thesaurus

In dit nummer zijn de zijkolommen gevuld met een lijst van termen voor een thesaurus van de geschiedenis

van hygiëne en milieu. een dergelijke lijst kan verschillende doelen dienen

Ten eerste het toevoegen van descriptoren aan bibliografische referenties. Al een nummer of drie, komen de bibliografische referenties die zijn opgenomen in Net Werk in een bibliografische database, voorzien van index-termen. Het is de bedoeling oudere referenties eveneens op die manier te bewerken. Uiteindelijk moet het mogelijk zijn selectieve bibliografieën samen te stellen.

Een tweede doel is het verkennen van het studiegebied. Aan de hand van de lijst, kan de lezer zien welke onderwerpen tot de geschiedenis van hygiëne en milieu behoren. Hierover zou ik graag van het lezerspubliek van Net Werk meer willen weten: mist u termen, zouden sommige termen preciezer moeten, of zouden juist algemenere termen in de lijst horen?

Een derde doel is het scheppen van een instrument voor het samenstellen van voorlichtende literatuur. De thesaurus is momenteel 'plat', dat wil zeggen dat er nog geen hiërarchie is aangebracht in de termen. Evenmin zijn synoniemen uitgezocht. Termen die te algemeen lijken zijn door combinatie met andere termen toch goed te gebruiken. Tijd- en geografische termen zijn nu niet opgenomen; bij een bibliografische beschrijving horen ze natuurlijk wel. Reacties graag op het secretariaats-adres

18 NET WERK

164-165

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

VGN

De Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland maakt zich zorgen over het vak geschiedenis in het middelbaar onderwijs. Was de Mammoetwet al een aanslag op het vak, nu dreigt het helemaal buiten de belangstelling van de leerlingen te geraken. Met acties als Kies Exact is de indruk gewekt dat er weinig heil te verwachten valt van alpha vakken, en de leerlingen worden steeds meer gedwongen om in een vroeg stadium vakken te laten vallen. Daarnaast wordt van de kant van het ministerie de nadruk gelegd op discussies en polemieken in de historische gemeenschap. Men maakt van hogerhand gebruik van het gebrek aan consensus om het vak te bagatelliseren.

De VGN wil proberen een halt toe te roepen aan deze afkalving. Zij zoekt daarom medestanders in de maatschappij. De diverse verenigingen die actief zijn op het gebied van de geschiedenis leken haar natuurlijke medestanders. In Utrecht heeft op 9 december een eerste bijeenkomst plaats gevonden om de bereidheid van diverse verenigingen/stichtingen tot gezamenlijke initiatieven te toetsen. Namens Net Werk was ondergetekende aanwezig. Er zijn diverse plannen in de maak. Een van de voorstellen was een grote historische manifestatie

om publiciteit en aandacht te trekken. Daarbij zou het imago van de geschiedenisbeoefening in al haar verscheidenheid in de schijnwerpers komen te staan. Onder anderen doordat de groeperingen die op een of andere manier 'toegepaste' geschiedenis bedrijven hun activiteiten zouden presenteren. Een tijds-scenario is nog niet gepresenteerd. Wel is een datum voor een volgende bijeenkomst vastgesteld. De diverse verenigingen hebben dan de tijd gehad om hun achterban te raadplegen.

Eenieder die een gedetailleerder verslag van deze bijeenkomst wenst, kan zich wenden tot het secretariaat van Net Werk.

Ter oriëntering over de relatie milieu- en hygiëne geschiedenis / onderwijs, bestaan er vooral Duitse teksten zoals:

Leidinger, P. (red.) **Historische ökologie und ökologisches Lernen im historisch-politischen Unterricht.** (Geschichte, Politik und ihre Didaktik, Sonderheft 5)(Paderborn 1986)

Leidinger heeft over dit thema een reeks publikaties op zijn naam. Het is natuurlijk de vraag of de onderwijssituatie in Duitsland voldoende overeenkomsten met Nederland vertoont om de conclusies te kunnen overnemen, maar de probleemstelling blijft genoeg parallelen houden om iets aan het Duitse voorbeeld te hebben.

Het Nut van Geschiedenis

Een deel van de discussie die zich bij de VGN ontvouwt, is al lange tijd gaande: wat is het nut van geschiedenis. In de Verenigde Staten zijn de laatste jaren een aantal artikelen verschenen die zich toeleggen op een meer 'toegepaste' vorm van de geschiedenisbeoefening. Dat wil zeggen dat, zonder de wetenschappelijke objectiviteit geweld aan te doen, doelbewust gepoogd wordt geschiedenis als deel van de besluitvorming te zien. Vele historici zullen zich tegen een dergelijke rechtvaardigingspoging van het vak verzetten. De zoektocht naar kennis mag immers niet afhankelijk gemaakt worden van het wel of niet bruikbaar zijn van deze kennis in een actueel politiek kader. Hier schuilt zelfs het gevaar van de geschiedenis als een rechtvaardiging voor huidige politieke handelingen, een gevaar dat in de tijd van het Derde Rijk en in de Stalin-era maar al te reëel bleek te zijn. Aan de andere kant, is het gevaar van een esoterische geschiedenisbeoefening, op verre afstand van het alledaagse ook niet ondenkbaar. Het beeld van geschiedenis als intellectuele hobby blijkt nog altijd vrij gangbaar te zijn. De geschiedenis van hygiëne en milieu is duidelijk een soort geschiedenis die uitgaat van een verband tussen de huidige realiteit en de realiteit van gisteren. In sommige gevallen

zijn de sporen uit het verleden zelfs letterlijk struikelblokken geworden voor de huidige besluitvorming (men denke aan de bodemsaneringspolitiek). De milieuproblematiek geeft aan de discussie over het nut van de geschiedenis een nieuwe actualiteit.

Hier volgt een selectie van publikaties over dit thema.

Abbott, Carl en Adler, Sy, 'Historical analysis as a planning tool' APA Journal (Autumn 1989) p. 467-473.

Archenbaum, W. Andrew, 'The making of an applied historian: stage two' The Public Historian jrg. 5 (1983) nr. 2 p. 21-46.

Graham, Otis, 'The uses and misuses of history: roles in policymaking'. In The Public Historian jrg. 5 (1983) nr. 2 p. 5-19.

Mandelbaum, Seymour, 'Historians and planners: the construction of pasts and futures' Journal of the American Planning Association jrg. 51 (1985) nr. 2 p. 185-188.

Neustadt, Richard en Ernest May, 'Thinking in time: the uses of history for decision makers' (New York: Free Press, 1986)

Smith, George en Steadman, Lawrence, 'Present value of corporate history'. In Harvard Business Review jrg. 59 (1987) nr. 6 p. 164-173.

Stearns, Peter, 'Forecasting the future: historical analysis and technological determinism'. In The

18 NETWERK

166-167

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Public Historian jrg. 9 (1987) nr. 3 p. 31-54.

Stearns, Peter en Tarr, Joel, 'Curriculum in applied history: toward the future' The Public Historian jrg. 9 (1983) nr. 3 p. 31-54.

Zuid-Engelse badplaatsen

Travis, John, 'The rise of holiday-making on the Devon coast', dissertatie, University of Exeter, 1988

Abstract: Small sea-bathing resorts were established on the South Devon coast in the decades after 1750. They catered initially for a local clientele drawn mainly from the immediate hinterland. These watering places gained national recognition in the period after the start of the French Revolution, when travel to France was disrupted and there was an influx of gentleness seeking the therapeutic advantages of the mild sea air.

3. The North Devon resorts developed later. In the eighteenth century the region was even more isolated than South Devon from the rest of the country. But once land and sea access had been improved early in the nineteenth century, small coastal watering places began to emerge. Most of the North Devon resorts originated in response to the fashionable preoccupation with seaside health cures, but Lynton had special
- 4.

asset in its spectacular scenery and catered for visitors seeking spiritual rather than physical renewal.

The Devon watering places began by trading on their natural health-giving advantages, but by the end of the nineteenth century they were publicizing their sanitary achievements. Mild maritime air and pure sea water were the early attractions, but as visitor numbers grew so reputations as health resorts were increasingly threatened by cholera outbreaks. Strong local authorities were established and new systems of water supply and sewage disposal were constructed. Guidebooks were soon measuring progress by comparing death rates.

In the late eighteenth and early nineteenth centuries entertainment at the resorts were principally modelled on the frivolous pastimes of the spas. But by the second half of the nineteenth century new recreations were of a more serious nature. There was a new commitment to improvement, a new enthusiasm for outdoor sport and a new emphasis on family holidays centred on the beach. Changes in the medical and social fashion, and in local and national demand, had a substantial impact on the tourist industry. But the most important factor affecting the pace and character of development at the Devon resorts was the distance from the chief centres of population.

Zorg en de staat

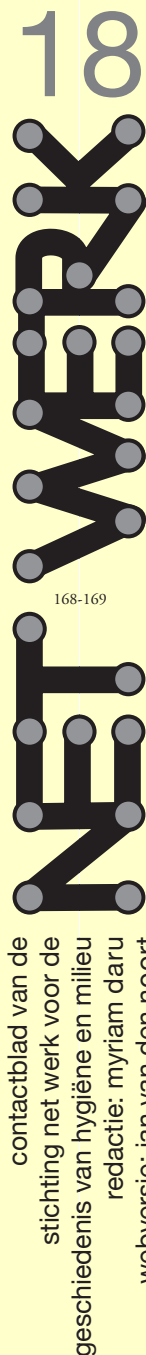
Swaan, Abram de, **Zorg en de Staat** (Amsterdam: Bert Bakker, 1989), ISBN 90-351-0685-7 90-351-0701-2 (gebonden) f 52.- (paperback)

Hoofdstuk 4 van deze (al eerder in het Engels verschenen) sociologisch-historische bestseller gaat over medische politiek, openbare werken en stedelijke gezondheidszorg. Alhoewel De Swaan zich vrij goed georiënteerd heeft op het onderwerp, brengt de opzet onvermijdelijk schematisering met zich mee. Immers, tussen bladzijde 125 en 149 dienen de ontwikkelingen in de stadshygiëne in de negentiende en twintigste eeuw in Europa en de Verenigde Staten aan bod te komen. Voor wie zich al bezig houdt met het thema zal dit hoofdstuk weinig nieuwe informatie aan het licht brengen. Het gaat veel meer om de interpretatie. De Swaan legt de nadruk op de homogenisering van de stedelijke wijken en het collectiviseringsproces. De dreiging van epidemieën wordt vooral gezien als deel van de ideologische rechtvaardiging van dit collectiviseringsproces.

Perspectieven van milieugeschiedenis

Sieferle, Rolf Peter, (ed.), **Fort-schritte der Naturzerstörung** (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988), ISBN 3-518-11489-1 <1800> f 26,80

Het boek van Sieferle is in hoofdzaak een bundeling van door de samensteller belangrijk geachte teksten, allen oorspronkelijk in het Engels uitgegeven en via bibliotheekverkeer makkelijk verkrijgbaar. Voor wie al langer met milieugeschiedenis bezig is biedt het eerste deel van deze bundel dus weinig nieuws. Anders is het voor wie zich aan het oriënteren is. Als de bundel de teksten in de eigen taal ongemoeid had gelaten, was dit een goede 'reader' voor de milieugeschiedenis student. Het boek biedt echter naast de vertalingen een plus. Sieferle ('Privatdozent für Neuere Geschichte an der Universität Mannheim) geeft in een eigen bijdrage een overzicht van de theoretische achtergronden van milieugeschiedenis die alleszins de moeite waard is om te lezen. Met begrippen als energiestroom, grondstoffenkringlopen, bevolking, ziekteverwekkers, geeft hij een overzicht van de wijze waarop geschiedenis gebruik zou kunnen maken van de in de ecologie ontwikkelde theorieën en modellen. Daarna stelt hij voor om de geschiedenis van de industriële revolutie veel meer dan

voorheen te bestuderen vanuit de wijze waarop de industrialiserende maatschappijen zich van hun milieu bediend hebben, en hoe zij gebruik hebben gemaakt van mogelijkheden tot sociale controle om de schadelijke gevolgen van te plots optredende veranderingen het hoofd te bieden. Hygiëne is in dat perspectief een onderdeel van de ontwikkelde controlemechanismen. De wijze waarop traditionele ideologieën zich wel of niet geleend hebben voor het zoeken naar een evenwicht vormt een belangrijk gebied van het milieu- en hygiënisch-historisch onderzoek, evenals de passieve en actieve weerstanden tegen de hygiëne.

Arbeidsomstandigheden

Weber, Wolfhard, **Arbeitssicherheit. Historische Beispiele - aktuelle Analysen** (Reinbek bei Hamburg: Rohwolt Taschenbuchverlag GmbH, 1988), ISBN 3-499-17718-8 DM 14,80

Met spreekwoordelijke Duitse Gründlichkeit is hier een paperback van hoge kwaliteit ontstaan over arbeidsomstandigheden, risico's en beroepsziekten. Politieke en maatschappelijke aspecten komen duidelijk en op de relevante plaatsen aan de orde. De auteur schuwt ook niet de voor de Duitse geschiedenis pijnlijke episoden. In een hoofdstuk over arbeid onder

het Nationaal Socialistische regime laat hij zien hoe aan de ene kant meer aandacht geschonken werd aan de veiligheid en gezondheid van 'rasechte' Duitsers, terwijl aan de andere kant de mensonterende arbeidsomstandigheden van de onderdrukte werkkampbewoners bewust geschapen werden. Over arbeid- en levensomstandigheden in vernietigingskampen valt echter niets te lezen. Het boek is in zijn geheel goed gedocumenteerd en geïllustreerd en de analyse reikt tot de hedendaagse situatie. De bibliografie is breed opgezet. Dit boek hoort in een reeks waar nog meer goede informatie op het gebied van de geschiedenis van techniek en milieu te halen valt. Het is uitgegeven onder toezicht van het Deutsches Museum.

Nog enkele recente relevante titels, ontleend aan de bibliografie:

Milles, Dietrich en Müller, Rainer (ed.), **Berufsarbeit und Krankheit. Gewerbe hygienische, historische, juristische und sozialepidemiologische Studien zu einem verdrängten sozialen Problem zwischen Arbeitnehmerschutz und soziale Versicherung** (Frankfurt am Main, 1985)

Weber, Wolfhard, **Technische Sicherheit im Industriezeitalter 1850-1930** (Wuppertal, 1986)
Weindling, Paul, (ed.), **The social history of occupational health** (London, 1986)

Delfland

Het Hoogheemraadschap van Delfland, 700 jaar droge voeten, tot en met 4 februari in het Museon, Stadhouderslaan 41, Den Haag 070-514181

Het Hoogheemraadschap beschermt Zuid-Holland tegen overstromingen door zee- en rivierwater, beheerst het waterpeil in vaarten en sloten en de kwaliteit van het oppervlaktewater. Deze tentoonstelling laat zien dat het Hoogheemraadschap daarvoor ongemerkt een grote invloed op het dagelijks leven heeft.

Weggegooid en teruggevonden

Van 1 december tot en met 18 maart in het Goltziusmuseum, Goltziusstraat 21, Venlo. Afval is niet alleen een milieuprobleem, het geeft tevens inzicht in voedselpatronen, handelsrelaties, nijverheid en vormgeving in heden en verleden. Op deze dubbeltentoonstelling wordt met de inhoud van twee 'afvalhopen' een beeld gereconstrueerd van Deventer tussen 1375 en 1725 en het kasteel van Kessel in de zestiende eeuw. De inhoud van de vier Deventer afvalkuilen vertegenwoordigt de levensstijl van de relatief welvarende bewoners van een middelgrote stad, de Kesselse afvalkuil de elite van de streek rond Kessel.

Signalementen

Bayerl, Günther, "Und zweitens können auch Mannspersonen, wenn sie nichts anders zu thun haben, diesen Theil de Waschgeschäfts besorgen." Waschen in der frühen Neuzeit und die Innovationen der Waschmaschine', in Bestmann, Uwe, Franz Irsigler en Jürgen Schneider, (ed.), Hochfinanz, Wirtschaftsräume, Innovationen. Festschrift für Wolfgang von Stromer, (Trier: Auenthal Verlag, 1987)

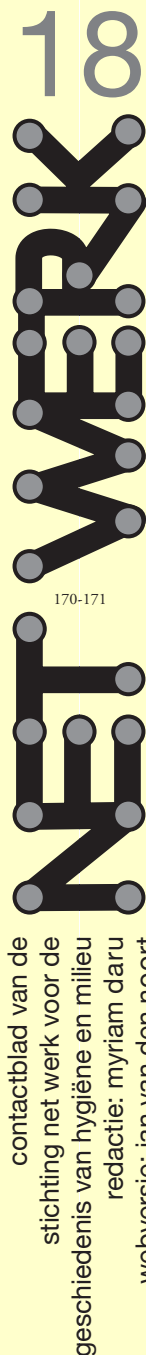
Böhme, H., (ed.), *Kulturgeschichte des Wassers*, (Frankfurt am Main: 1988)

Brimblecombe, P., *The Big Smoke. History of air pollution since Medieval Times*, (London: Routledge, 1987), ISBN 0-145-03001

Brüggemeier, F. J. Rommelspacher, Th., 'Geschichte der Umwelt im Ruhrgebiet im 19. und 20. Jahrhundert', in Petzina, D. e. a., *Handbuch zur Geschichte des Ruhrgebiets*, (Düsseldorf: 1989)

Büschendorf, J., *Wasserhygiene in Deutschland (1870-1918) Eine Fallstudie zur Gesundheitsaufsicht* (Bielefeld: Magisterarbeit Bielefeld 1989)

Duden, Barbara, 'A repertory of body history', in Feher, Michel, Ramona Nadaff en Nadia Tazi, (ed.), *Fragments for a history of the human body*, part three, (New York: Urzone, 1989), ISBN 0-942299-28-0

5/6

Gallagher, Catherine, 'The bio-economics of Our Mutual Friend', in Feher, Michel, Ramona Nadaff en Nadia Tazi, (ed.), *Fragments for a history of the human body*, part three, (New York: Urzone, 1989), ISBN 0-942299-28-0

Garbrecht, Günther, *Die Wasserversorgung antiker Städte* (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1988) f 89,10

Groot, Ernest de, Henk Kerkhof en Luuk Veening, *Land-use changes in the Netherlands: description and analysis of developments in land-uses in the past 40 years* (Wageningen: LUW 1988)

Janssen, H., *IJsselstroom: 100 jaar wasserij en familiehistorie (te Doesburg)*, (Doesburg: 1988)

Keereweer, H. W. C en J van Vliet, 'Integraal bodemonderzoek voorkomt ellende achteraf'. *Milieumarkt*. (1989) december, 25-29

Kitschelt, H., *Reinventing the party: ecological politics in Belgium and Germany*, (Ithaca: 1989)

Labisch, Alfons, "Hygiene ist Moral-Moral ist Hygiene"-Soziale Disziplinierung durch Ärzte und Mediziner', in Sachße, Christoph en Florian Tennstedt, (ed.), *Soziale Sicherheit und Soziale Disziplinierung*, (Frankfurt am Main: 1986)

Leidinger, P., (ed.), *Historische ökologie und ökologisches lernen im historisch-politischen Unterricht* (Paderborn: 1986)

McGovern, T. H. Bigelow G. Ambrosi en Russell, D., 'Northern islands. Human error and environmental degradation. A view of social and ecological change in the medieval North Atlantic' *Human Ecology* jrg. 16 (1988) nr. 3 p. 225-270 Met 151 referenties.

Missel, Liesbeth, 'Bibliografie van de in 1988 verschenen publicaties betreffende de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur'. *Groen*. (1989) nr. 7/8 p. 33-34.

Ottens, H. F. L., *Verstedelijking en stadsontwikkeling* (Assen: DissertatieRU Utrecht 1989)

Pater, Ben de, 'Van land van steden tot stedenland. Een kleine historische geografie van Nederland'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift*. jrg. 7 (1989) nr. 2 p. 41-56.

Perrow, Charles, *Normale Katastrofen. Die onvermeidlichen Folgen der Großtechnik*, (Frankfurt am Main: 1987)

Swaan, Abram de, 'Aantekeningen uit het ondergrondse: over de stedelijke waterhuishouding in de negentiende eeuw'. *Tijdschrift voor Geschiedenis*. jrg. 101 (1988) p. 337-351

Onderzoek

drs. J. Renes, V.d. Waalstrat 42-6706 JS Wageningen tel. 08370 - 21988

Werkadres: Staringcentrum, Postbus 125, 6700 AC Wageningen 08370

6 -19100- tst 518

7 Historische geografie. Verschillende onderzoeken, de laatste jaren in de provincie Limburg
Probleemstelling: Ontwikkelingsgeschiedenis van het cultuurlandschap

drs. Elsbeth Kalff, Vondelstraat 160 1054 GV Amsterdam tel. 020-122213

Onderzoek: Sensibilisation à l'hygiène des habitants de Paris à partir des plaintes pour insalubrité de l'habitat (1850-1988)

Het onderzoek wordt verricht aan het Centre de Recherche sur l'Habitat, Ecole d'Architecture La Défense, 40 Allée Corbusier 92023 Nanterre

Probleemstelling: Is de gevoeligheid voor woonhygiëne bij bewoners van Parijs toegenomen, zo ja, is dit een lineair proces of hebben zich op korte termijn ontwikkelingen voorgedaan in een andere richting, zo ja, hoe zijn deze te verklaren?

Binnen 1 1/2 jaar zal een rapport afgeleverd worden aan het Ministère de l'Équipement et du Logement Parijs. Rapport in 1991, proefschrift in ± 1993. Het onderzoek is gedeeltelijk ondersteund door het

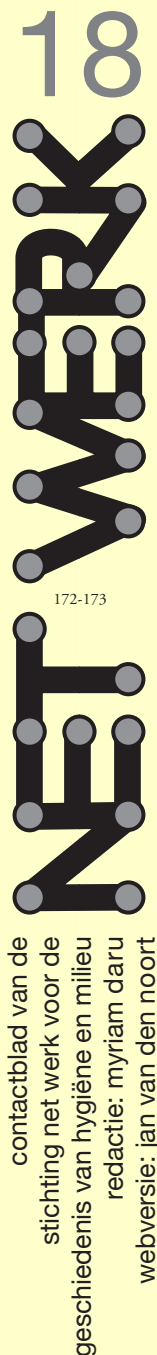
Franse ministerie voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Dr. A. Kappelhof, Vergiliuslaan 70 5216 CX 's-Hertogenbosch Bestuursbureau Federatie Godshuizen, Postbus 90 107, 5200 MA Den Bosch

tel. privé 073-142883 Tel. werk 073-120844 tst 155

Onderzoek: De geschiedenis van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid in de periode 1965-1990
Probleemstelling: Het boek bouwt voort op het in 1965 verschenen boek door A. Querido over 100 jaar Staatstoezicht en zal verschijnen bij gelegenheid van het 125 jarig bestaan, dat men in de herfst 1990 wil vieren. Het is niet de bedoeling een gedetailleerd overzicht te geven van alles, wat het geneeskundig Staatstoezicht heeft gedaan. Het accent zal liggen op de 'grote lijnen' en op de rol die het Staatstoezicht heeft gespeeld bij de voorbereiding en uitvoering van het beleid van de regering met betrekking tot de volksgezondheid, de gezondheidszorg en de gezondheidsbescherming. Het boek zal verschijnen in de herfst van 1990.

(samenwerking met dr. Th. Wouters, inspecteur van de Volksgezondheid in Noord-Brabant)

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) Tel. (werk)
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek
.....
Probleemstelling
.....
Duur
Huidige stand van zaken
Verwachte afronding in de vorm van
Samenwerking met
Ondersteuning / onder auspiciën van

* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen naar
Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 19

174-175

Monumenten

Zijn er monumenten van de geschiedenis van hygiëne en milieu? Een aantal gebouwen en installaties zijn al een erkend deel van het nationale erfgoed: diverse watertorens, installaties voor het reguleren van de waterhuishouding of voor het verwekken van energie. De alom populaire windmolens zijn daar immers een voorbeeld van. Aan de andere kant, zijn er een groot aantal gebouwen, installaties of voorwerpen waaraan nog niet veel aandacht is geschonken. Zo is er aan het begin van de eeuw door de kruisverenigingen een groot aantal gebouwen neergezet. Deze zijn vaak, maar lang niet altijd als zodanig herkenbaar. Door de veranderingen in de eerste lijnsgezondheidszorg, hebben soms ingrijpende verbouwingen plaats gehad, die weinig van de oorspronkelijke plattegronden heel hebben gelaten. De kruisgebouwen die nog wel herkenbare overblijfselen hebben, zijn echter bedreigd, want vanuit hun architectonische kwaliteiten, is het niet altijd makkelijk goede argumenten te vinden voor een plaatsing op een monumentenlijst. Nog bedreigder zijn de oude badhuizen. Een aantal konden nog gered worden door hen een nieuwe bestemming te geven (buurthuis, speelzaal e.d.) Oude zwembaden die niet meer aan de eisen des tijds voldoen staan er vaak

jaren lang leeg, tot zij zo door vandalisme zijn geteisterd dat er geen andere oplossing meer is dan sloop. Ook hier betekent redding en restauratie doorgaans dat het bouwkundig omhulsel blijft bestaan, maar dat de installaties, die uit een oogpunt van geschiedenis van hygiëne interessant zijn, verloren gaan. Zo zijn er nog veel meer objecten die vanuit een oogpunt van geschiedenis van hygiëne en milieu van belang zijn, maar waar anderszins weinig eer aan te behalen valt. Voorbeeld zijn de oude leidingen van het Liernurstelsel in de bodem van Leiden en Amsterdam, of van het Shone systeem in 's-Hertogenbosch.

Soms geven grote projecten ineens de mogelijkheid iets van de hygiënische gewoontes van de vroegere bewoners aan het licht te brengen, zoals kort geleden in Eindhoven toen de voorbereidingen van het Heuvelproject de archeologen een korte tijd de gelegenheid gaven ongestoord het bodemarchief te onderzoeken midden in een grote stad.

Een groot probleem voor de materiele overblijfselen van de geschiedenis van de hygiëne is dat zij vaak behandeld worden als incidentele curiositeiten, als anecdotische grappen, zoals de strontmachine van Maastricht. Bij openluchtmusea

1

2

zijn het nog randverschijnselen, alhoewel daaraan toenemende aandacht wordt geschonken. Een aantal daar opgestelde objecten kan als het ware 'ingelijfd' worden als relict van de geschiedenis van hygiëne en milieu, zoals reeds in openluchtmusea herbouwde blekerijen en wasserijen. Soms zijn de oude objecten moeilijk herkenbaar. Wat bijvoorbeeld te denken van een stapel planken die ooit een demonteerbaar tuberculosehuisje zijn geweest? Serieuze aandacht lijkt in elk geval toe te nemen. In een recent verschenen boek over straatmeubilair (Verver e.a.) zijn waterpompen, urinoirs, afvalbakken, lantaarnpalen en elektrische onderstations vertegenwoordigd, zij het bescheiden. Het is mij ook opgevallen dat sanitaire gelegenheden de laatste jaren een aantal keren zijn voorgekomen als afstudeerthema's op opleidingen voor industriële vormgeving, waarbij ook enige aandacht geschonken werd aan de historische context.

Dan zijn er nog de zeer verspreide objecten zoals voorlichtingsmateriaal voor hygiënistische voordrachten, waaronder reeksen glazen platen voor toverlantaarns en diverse voorlichtingsfilms. Nog erger is het gesteld met het materiaal van de vele reizende tentoonstellingen die aan het begin van de eeuw moesten zorgen voor het verhogen van het hygiënische bewustzijn van de

bevolking. In enkele gevallen - in het buitenland - zijn de collecties grotendeels bijelkaar gebleven, of zijn er reconstructies mogelijk gebleven. Zelf was ik al jaren van plan ooit naar Dresden te reizen om te zien wat er over is van het Hygiëne Museum. Van het Parijse hygiëne museum weet ik dat er nog tenminste een wandschildering bestaat, en over Brussel is al eerder in Net Werk bericht.

Het vraagstuk van monumenten van de geschiedenis van hygiëne en milieu (iets korters heb ik nog niet verzonnen) is net als dat van andere monumenten gescheiden tussen het museale behoud en het behoud in situ (terplekke). Bij het behoud in situ, hebben we te maken met wat ik zou willen noemen 'negatieve' en 'positieve' monumenten. De negatieve monumenten zijn voorbeelden van menselijke ingrepen die een negatieve invloed hebben gehad op milieu en/of hygiëne. Een negatief monument vergt vanzelfsprekend om een andere benadering dan een positief monument, maar verdient uit een oogpunt van geschiedenis van hygiëne en milieu even veel aandacht. Wat het behoud in situ betreft: we hebben op dit moment het geluk dat er een grootscheepse landelijk inventarisatie van monumenten aan de gang is, het MIP (monumenten inventarisatie project). Binnen drie jaar moet in alle provincies

19 NET WERK

176-177

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de stand van zaken bekend zijn voor wat betreft gebouwen, structuren en aangelegde landschappen tussen 1850 en 1940. Daarbij komen de inventarisatoren ook objecten tegen die een deel vormen van de materiële cultuur van de hygiëne, maar ook landschappelijke structuren zoals oude wegen of rijwielpaden (de eerste rijwielpadvereniging dateert van 1906 in Meppel), als er nog resten aanwezig zijn. De gegevens worden centraal opgeslagen bij de Rijksdienst Monumentenzorg te Zeist. In principe moet het dan mogelijk zijn daaruit de gegevens te lichten die betrekking hebben op voor de geschiedenis van hygiëne en milieu relevante objecten en op nationaal vlak beter inzicht te krijgen in de nodige maatregelen. Helaas duurt het nog een poos voordat deze gegevens als geheel ter beschikking komen. Er kunnen inmiddels honderden objecten spoorloos verdwijnen. Alertheid blijft dus geboden.

Een bepaalde vorm van nationalisme was niet vreemd aan het ontstaan van de monumentenzorg. Nog sterker, ook natuurbescherming is daarmee verbonden. Het hele begrip van Natuur met een grote N heeft met het Rousseaisme en later met de Romantiek haar vertaling in concrete termen gekregen. Met het nieuwe gevoel voor Natuur was ook het teruggrijpen naar een mythische oertijd, een mythisch

volksgebeuren aan de orde. Het hedendaagse monumentenbegrip moet los van deze historische oorsprong, juist door de oorsprong ervan goed te beseffen. Nu de enge nationalismen weer de kop opsteken, is het belangrijk de geschiedenis van hygiëne en milieu niet voor dat soort karretje te laten spannen. 2
3
M. D.

Es va, W. van e.a. (red.) **Het bodemarchief bedreigd: archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland.** (Amersfoort/Den Haag, 1982)

Groenewoudt, B.J., **Archeologie en natuurbeheer; bedreiging, bescherming en beheer van archeologische relict in natuur en landschap.** (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1988)

Lipp, Wilfried, **Natur-Geschichte-Denkmal. Zur Entstehung des Denkmalbewußtseins der bürgerlichen Gesellschaft,** (1987).

Ploeger, J. 'De paden op het bos in'. Vogelvrije fietser, jrg. 14 (april/mei 1990) nr. 4, p 4-5.

Somer, P. de. 'Lichaam en hygiëne: raakpunten tussen industriële archeologie en volkskunde'. Volkskunde, jrg. 86 (april-juni 1985) nr.2, p. 103-109.

Verver, J. M., (red.), **Het staat op straat. Straatmeubilair in Nederland,** (s-Gravenhage: VNG & SDU, 1990), ISBN 90 322 2607 X; 90 12 06516 X.

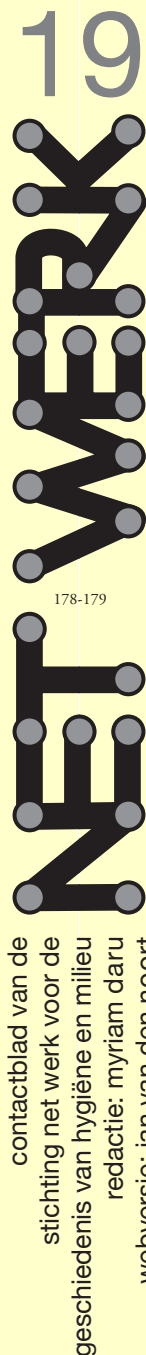
De andere kant van de milieubeweging

In het Eindhovens Dagblad van 3 mei 1990 memoreert Charles Jeurgens de minder prettige kanten van de voorgangers van de huidige milieubeweging. De ondertitel 'Pledooi voor totalitair regime om milieu te redden niet ongevaarlijk'. De discussie over ondemocratische tendenties in de milieubeweging is al langer aan de gang. Jeurgens haakt nu in op recente uitspraken van Hans Achterberg, hoogleraar wijsbegeerte aan de Landbouwuniversiteit van Wageningen. Hij grijpt vrij ver terug in de geschiedenis. In De Leviathan van Hobbes ziet hij het ideologische begin van het totalitaire denken. Maar dichterbij ons vormden de anti-industriële gevoelens in de negentiende eeuw een bedding voor een opkomst van de ideologie van de natuurbeleving. Het kleinschalige, het agrarische, het ongerepte kregen in veel grotere kringen een positieve lading. Waar Jeurgens voor waarschuwt, is de versmelting van dergelijke ideeën met een natuurmystiek gestoeld op de verheerlijking van oude mythes, zoals dit-niet-toevalig - plaats vindt in extreem rechtse bewegingen. Bekend is het gebruik dat de Nazi's maakten van het (voornamelijk naald)bos als symbool van het Germaanse ras (O Tannenbaum, o Tannenbaum...). Net als

we ons schuldig kunnen maken aan alledaags racisme, kan ook in het milieubeheer racistisch denken doordringen (o.a. in het verheerlijken van inheemse plantsoorten en het weren van exoten. Dat ook links zich kan laten verleiden door fascistische oermythes tonen bijvoorbeeld de Zonnewende feesten van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). Op zich is het vieren van een Zonnewendefeest als een spirituele beleving van de eenheid tussen mens en natuur nog geen teken van fascisme, maar waakzaamheid blijft geboden. Jeurgens: "De democratische partijen zullen zo sterk en creatief moeten zijn om er voor te zorgen dat pessimistische milieudenkers, die misschien wel oprecht menen dat een soort 'groene Leviathan' onvermijdelijk is om het voortbestaan van de mens te verzekeren, geen gelijk krijgen".

Geschiedenis van de natuurbescherming

De Duitse natuurbescherming stond een tijdlang model voor Nederland. Maar niet alleen daarom is het interessant om een blik te werpen op de geschiedschrijving van de natuurbescherming en de natuurbeschermers in Duitsland. Het tijdschrift *Natur und Landschaft* (normaal geen historisch gerichte publicatie) heeft onlangs een thema nummer uitgegeven met louter historische bijdragen.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Erz, Wolfgang, 'Geschichte des Naturschutzes. Rückblicke und Einblicke in die Naturgeschichte.' *Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.* jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 103-106. Dit artikel geeft als startpunten voor de natuurbescherming de oprichting van de Yosemite National Park in 1864 en van de Yellowstone National Park in 1872.

- 3 Voor Duitsland blijkt de persoon van Ernst Rudorff van groot belang. In 1880 publiceerde hij een reeks 'über das Verhältnis des modernen lebens zur Natur', in 1892 'Schutz der landschaftlichen Natur und der geschichtlichen Denkmäler Deutschlands', in 1897 'Heimatschutz' en 'Abermals Heimatschutz'. Belangrijk is Rudorff vooral vanwege zijn strategische en beleidsmatige visie. Zijn programma was zodanig uitgewerkt dat het zich ook institutioneel liet vertalen.

Henke, Hanno, 'Grundzüge der geschichtlichen Entwicklung des internationalen Naturschutzes'. *Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.* jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 106-112. Ook hier komen de National Parks weer ter sprake. Opmerkelijk is dat deze ontwikkeling afkomstig is van de 'Nieuwe Wereld' (Verenigde

Staten, Nieuw Zeeland, Australië) en dat Europa pas later hiermee is begonnen (Zweden in 1909 en Zwitserland in 1914). Opmerkelijk is ook dat de beweegredenen voor de bescherming van landschappen in Frankrijk uitging van de wens schilderachtige landschappen te behouden die als inspiratie konden dienen voor dichters, tekenaars en schilders.

'Zeittafel zur Geschichte des Naturschutzes in Deutschland'. *Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.* jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 113-114. Arbeitsgemeinschaft beruflicher und ehrenamtlicher Naturschutz e.V (ABN), 'Werkstatt Naturgeschichte. Erfahrungen und Ergebnisse einer Einladung in die Geschichte.' *Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.* jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 130-133.

De ABN bericht over de begonnen activiteiten en doet een oproep om van de lezers van *Natur und Landschaft* essays en onderzoeksverslagen te ontvangen, om een nieuwe reeks over de geschiedenis van de natuurbescherming te starten.

Natur und Landschaft, ISSN 0028-0615, DM 8,50 plus porto, Verlag W. Kohlhammer GmbH Postfach 800430, 7000 Stuttgart.

Thesaurus (vervolg)

In deze Net Werk een eerste verbetering van de (in nr. 18 voorgedragen) thesaurus voor het indexeren van literatuur over de geschiedenis van hygiëne en milieu. Verbeteringen hebben plaats gehad op grond van de toepassing van gangbare regels in de documentalisten-wereld. Onder andere het zoveel mogelijk gebruiken van enkelvoud, van werkwoorden en van de meest eenvoudige vorm van woorden. Samengestelde woorden moet men vermijden. Zo is nu afvalverwerking vervangen door afval + verwerken (aangegeven wordt: USE: afval + verwerken, op z'n Amerikaans).

De keuze van begrippen is bepaald door de literatuur en de onderwerpen die ik tijdens het redigeren van Net Werk ben tegengekomen; een pragmatische benadering dus. Ik nodig de lezer uit, om de voorgedragen lijst op de zelf verzamelde literatuur toe te passen. Zo kan een toetsing plaats vinden. Graag ontvang ik lijsten van eventueel toe te voegen begrippen, of opmerkingen over de bruikbaarheid van de hier voorgestelde lijst. De recent tot standgekomen milieuthesaurus kan grotendeels als richtlijn dienen, maar bij historisch onderzoek kunnen best een aantal niet goed in actuele termen te definiëren begrippen opduiken. Met * aangegeven termen zijn in het milieu thesaurus niet

gevonden of anders geïnterpreteerd. Niet alle termen kunnen overeenkomstig de milieuthesaurus worden gehanteerd. Zo stelt het bijvoorbeeld dat hygiëne hoort vervangen te worden door gezondheidszorg. Dit is in historisch opzicht niet juist, omdat hygiëne in de negentiende eeuw niet met gezondheidszorg gelijk te stellen is, en een veel breder terrein omvatte. Zo zijn er ook bewegingen die niet meer bestaan, maar die wel een thesaurusterm verdienen. Wat ik vreemd vind, is dat historische geografie kennelijk door de samenstellers niet als een voor het milieu relevante aardwetenschap geldt. (De combinatie van de termen geschiedenis en geografie zou tweeduidig zijn en kan dus niet als alternatief gelden). Al met al blijft dit werk natuurlijk een essentiële referentie bij alle pogingen milieu- en hygiënisch historische literatuur te ontsluiten. Maar ik denk dat er ook rekening gehouden moet worden met de indeling van de grote databank en on-line leveranciers. (Milieu-thesaurus. Systeem van gecontroleerde termen voor het ontsluiten van milieu-informatie. Abonnementen en verzending: CIMI- Centrale Ingang Milieu Informatie, Postus 1, 3720, BA Bilthoven, tel. 030 - 743085. De milieuthesaurus is iik verkrijgbaar op diskette. Nader inlichtingen hierover te verkrijgen bij: TNO-CID, Posbus 36, 2600 AA Delft. tel. 015-696800). M.D.

4
5

19
NET WERK
180-181
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Thesaurus

Trefwoorden

aëroob zuiveren
afval
afvalbak
afvaldepots
use afval+ opslag
afvalopkoop
use afval+koop
afvalverwerking
use afval + verwerken
afvalwater
anaëroob zuiveren
arbeid
archeologie
* archeologische vindplaats
arts
auto
badhuis
begraafplaats
beheer
beleid
beleving
beschavingsoffensief
bescherming
besluitvorming
biotoop
blootstelling
bodem
bodemsanering
USE : bodem + saneren
bodemverontreiniging
USE : bodem + verontreiniging
bos
bosshade
USE : bos + shade
bouw
brand

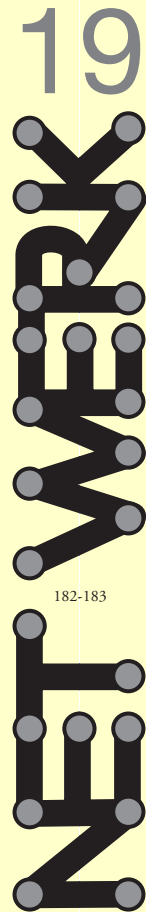
brandgevaar
USE : brand + risico
chemische industrie
cholera
* communicatie
cultuurgoed
cultuurgronden
demografie
dempen
dieren
dierlijk afval
drinkwater
ecologie
electriciteit
emissie
energie
energieverbruik
USE : energie + gebruik
epidemiologie
erosie
* esthetiek
ethiek
fietspad
gas
gebouw
gebruik
gemeente
gemeentereiniging
geneeskunde
geschiedenis
gevaarlijke stoffen
gezondheidsinspectie
USE : gezondheid + inspectie
gezondheidsleer
USE : hygiëne + onderwijs
gezondheidszorg

gezondheidstechniek
grens
grof vuil
grondstof
grondwater
gymnastiek
use lichamelijke opvoeding
* heemkunde
* historische geografie
huishouding
horizon vervuiling
* hygiëne
* hygiënisme
use ideologie + hygiëne
* ideologie
industrie
inspectie
inzamelen
kanaal
kartering
kleding
klimaat
kosten
landbouw
landinrichting
landschap
lichaam
* lichaamscultuur
lichaamshygiëne
USE : lichaam + hygiëne
lood
lucht
mens
* materiële cultuur
metalen
milieu

milieubeleid
 USE : milieu + beleid
 milieubeweging
 model
 molen
 monument
 monumentenzorg
 natuur
 natuurbehoud
 natuurbescherming
 USE: natuur + bescherming
 natuurmonument
 USE: natuurreservaat
 natuurreservaat
 onderwijs
 onderzoek
 ontginnen
 opslag
 organisch afval
 overheid
 overstroming
 papier
 * pest
 * plaggen
 planning
 planologie
 planten
 platteland
 pokken
 politiek
 preventie
 provincie
 * provinciale waterstaat
 radioactiviteit
 ramp
 rampenplan

*rationalisatiebeweging
 rationaliseren
 use planning
 recht
 * reformbeweging
 regelgeving
 reinigen
 reinigingsmiddel
 use schoonmaakmiddel
 rijk
 rijkswaterstaat
 riool
 risico
 rivier
 ruilverkaveling
 USE: landinrichting
 sanitair
 schade
 schoonmaakmiddel
 * sociale hygiëne
 spoorweg
 stad
 stadsverwarming
 steenkool
 stortplaats
 suiker
 technologie
 textiel
 tin
 tuin
 turf
 uitwerpselen
 veiligheid
 verbranden
 verf
 verontreiniging

verwerken
 visserij
 vloeivelden
 use aëroob zuiveren + zuiveringsinstallatie
 voedingsmiddelen
 vogels
 voorlichting
 vrouw
 vuilstortplaats
 use afval + opslag
 vuilverbranding
 use afval + verbranden
 vuilverzamelsystemen
 use afval + inzamelen
 * wasplaats
 wassen
 wasserij
 water
 waterbehandeling
 onder drinkwater
 waterbehoefte
 onder drinkwater
 waterschap
 waterstand
 watertoren
 waterwinning
 wegen
 wild
 woning
 woninghygiëne
 use woning + hygiëne
 zee
 zeespiegel
 use zee + waterstand
 zuiveringsinstallatie
 zwembad

contactblad van de
 stichting net werk voor de
 geschiedenis van hygiëne en milieu
 redactie: myriam daru
 webversie: jan van den noort

182-183

Historische ecologie in Oost Europa

De politieke aardverschuiving in Oost Europa zal ongetwijfeld gevolgen hebben op de uitoefening van de geschiedenis van hygiëne en milieu in die landen. Opvallend in het historisch-ecologisch onderzoek zowel in Polen als in Tsjechoslowakije was de gerichtheid op oudere perioden in de geschiedenis en de sterke binding van de discipline met de historische geografie. Zowel Polen als Tsjechoslowakije hebben een grote deskundigheid ontwikkeld op het gebied van de geschiedenis van de materiële cultuur en van de ecologie in de middeleeuwen. Het valt te verwachten dat de twintigste eeuw in de komende tijd de verdiende aandacht zal kunnen krijgen die de politieke gevoeligheid van de thema's tot nu toe niet toeliet. We zullen dus in de toekomst de onderzoeksontwikkelingen in het Oosten nauwlettend moeten volgen!

Gezondheid en beschaving

Cohen, Mark Nathan, **Health and the rise of civilization**, (Yale: Yale University Press, 1989) \$29,95

Cohen gebruikt als materiaal secundaire historische bronnen, anthropologische en archeologische studies. Van huis uit is hij zelf anthropoloog

en daardoor heeft hij veel oog voor de relatie van menselijke kleine en grotere goepen met de omgeving waarin zij leven. Hij meent dat ondanks de onvolkomenheden van de beschikbare bronnen, toch een aantal hypothesen geponeerd kunnen worden. Aan de hand van niet altijd even betrouwbare bronnen meent hij dat de gemiddelde levensverwachting van kleine groepen jagers-verzamelaars niet beduidend verschilt van hoogstaande stedelijke beschavingen tot de late negentiende eeuw. Daarbij komt nog het verschil in gezondheidsniveau tussen welvarende en arme groepen stedelingen. De conclusie van Cohen is dat wij niet te haastig moeten overgaan tot het gelijk stellen van beschaving en technologische vooruitgang met vooruitgang op het gebied van de gezondheid van individuen. De laatste honderd jaar hebben weliswaar een ontegenzeggelijke verbetering gebracht in het gezondheidsniveau van miljarden mensen, maar aan de ene kant is honderd jaar in historische termen slechts een korte tijd en is een omslag niet ondenkbaar, aan de andere kant, is en blijft gezondheid mondiaal gezien ongelijk verdeeld.

Wasdag

Heling, Elizabeth en Barbara Scheffran, (red.), **Die große Wäsche**, (Köln: Rheinland Verlag, 1988), ISBN 3-792701057-9

Als catalogus uitgegeven, brengt dit boek desalniettemin een rijkdom aan artikelen over thema's die het midden houden tussen vrouwen geschiedenis en hygiënegeschiedenis. De Duitse oorsprong is op zich geen bezwaar, de meeste verschijnselen blijven herkenbaar. Enkele grepen uit de inhoud:

Karin Hausen: **Vom Afstieg und Niedergang der Großen Wäsche-Einsichten in die Geschichte der Haus- und Familienarbeit.**

Barbara Scheffran: **Wohnküche, Waschküche und Waschhaus.**

Brunhilde Kramarczyk: **Alte Laugen und Seifenrezepte.**

5 Klaus Mönkemeyer: **Entwicklung von Hygiene und Sauberkeitsstandards zwischen Reichsgründung und Ersten Weltkrieg.**

Christiane Heinemann: **Ökologische Aspekte von Wasser- und Waschmittelverbrauch.**

Arpád Konovaloff: **Von den Pumpen und Brunnen zur Zentralen Wasserversorgung.**

Beleving van natuurrampen

De jaarlijkse buitendag van de Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis wordt dit jaar gehouden op het thema 'De beleving van natuurrampen en ziektes'. Het vindt plaats te Middelburg op zaterdag 16 juni 1990.

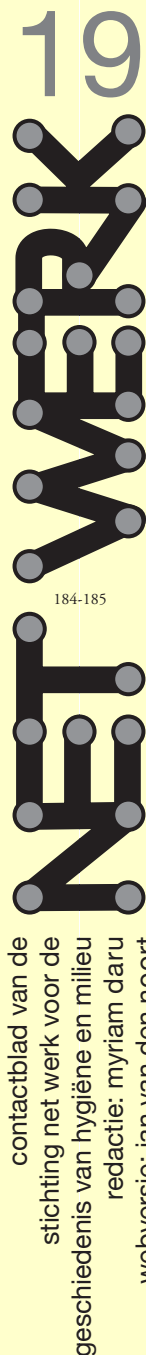
De voordrachten vinden plaats rondom vragen als "Hoe beleefden mensen catastrofes en overstromingen, epidemieën enz.? Kan de historicus uit de reacties van mensen op rampen iets afleiden over de mentaliteit van de getroffen?"

De voordrachten worden gehouden in de Zeeuwse Bibliotheek, Kousteensedijk 7 te Middelburg (10 30 ontvangst, v.a. 11 u voordrachten, lunch, 's middags een bezoek aan de Oosterscheldedam, Koudekerke en andere plaatsen des onheils).

Lezingen:

- Jan Wim Buisman **Reacties op rampen: raakvlakken tussen sociologie, theologie en geschiedenis, 1755-1807**
- Willibrord Rutten **Reacties op pokkenepidemieën in Nederland, 18e-19e eeuw.**
- Selma Leydesdorff **Reacties op de watersnoodramp van 1953.**

Belangstellenden kunnen zich vóór 1 juni op te geven bij drs. J.H.A. Hillebrand, Vogeldreef 46, 2727 AM Zoetermeer. Leden van de NVSG betalen f 15 aan het begin van de dag, introducés (en vermoedelijk niet-leden) f 22,50, eveneens te voldoen aan het begin van de dag.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Onderzoek

Judi Poels, Perziklaan 21, 2564 TV Den Haag, tel. 070-3250934, is bezig met een onderzoek over wasmiddelenreclame i.v.m. mentaliteitsverandering aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam (onder begeleiding van dr. Dick van Lente). Afronding verwacht ca. september 1990.

Werkgroep VU

Aan de VU is er een werkgroep in oprichting rond het themageschiedenis van hygiëne en milieu. Het is een initiatief van de historische vereniging Merlijn in samenwerking met de SVBH.

Signalement

Goossens, J. M. A.W., **Bibliografie. Huisarts en huisartsgeneeskunde. Historie en ontwikkeling.** (Utrecht: Nederlands Instituut voor Onderzoek van de eertelijnszorg NIVEL, september 1988), ISBN 90 6905 078 1 f 15.- NIVEL Postbus 1568 3500 BN, Utrecht, tel. 030-319946.

Groenewoudt, B. J., **'Pre-historische woonplaatsen in een landschap'**. Landschap. (1989) nr. 4, p. 301-316.

Arts, Gerarda Henrica Pia, **Deterioration of atlantic soil-water systems and their flora: a historical account** (Meppel: Krips Repro, 1990), ISBN 90-9003354-8. ca. 25.-

Op 8 januari j.l. hield mw. prof. dr. W. Groenman van Waateringe tijdens de viering van de 358e Dies Natalis van de UvA een disrede onder de titel: **Mens en milieu, in historisch perspectief.** (afdeling persvoorlichting 020-5252695).

Barendregt, L., **'Het Liernurstelsel in Leiden of Het Gemeente Bestuur van Leiden als Mesthandelaar'**. Leids Jaarboekje 1988. (1988) p. 78-103.

Voor het bezoeken van deze tentoonstelling komt dit signalement te laat, maar hier is toch de informatie. Tot en met zondag 6 mei was te bezichtigen geweest: de tentoonstelling '100 jaar water Maassluis' in het Maassluis Gemeentemuseum, samengesteld door de Gemeentebedrijven, het Gemeentemuseum en de Historische Vereniging Maassluis. Gelukkig is er in elk geval een publicatie, een themanummer van het blad der historische vereniging, getiteld '100 jaar water Maassluis'. Gemeentemuseum Maassluis, Zuidelijk 6-18, 3143 AS Maassluis, tel. 01899-13813.

Didde, René, 'De loden last van Rotterdam. Bodemvervuiling loodwitfabrieken nauwelijks te saneren' NRC Handelsblad, supplement Wetenschap en Onderwijs, p. 4.

Over het te hoge loodgehalte in de bodem van Rotterdam, en de methodes om de vervuilde terreinen te localiseren, met uittreksels uit een gesprek met ir. A.B. Roeloffzen, ambtenaar bij de Dienst Centraal Milieubeheer Rijnmond.

Pelgrim, Egbert J. 'Industriële bodemvervuiling in Hilversum'. In: Historisch-Geografische Tijdschrift, 8. jrg. (1990) nr. 1, p. 24-33.

Gebaseerd op de doctoraalscriptie 'De ontwikkeling van de industrie in Hilversum, 1830-1914'; Hilversum 1987.

Schuurman A.J. **Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant** (Utrecht: HES Studia Historica XVI, 1989) ISBN90-6194-477-5 Dissertatie Landbouw Universiteit Wageningen. Tevens als A.A.G. Bijdragen 30 (ISSN 0511-0726)

In subparagraaf 3.2.9 van zijn dissertatie (blz. 94 e.v.), gaat Schuurman in op schoonmaak en

persoonlijke hygiëne. Hij gebruikt boedelbeschrijvingen als bronnen, en deze bronnen blijken toch wel moeilijkheden op te leveren voor het beschrijven van gedrag. Zij zijn niet voldoende gedetailleerd en sommige uitdrukkingen zijn tweeduidig. Enkele opmerkelijke feiten: in 1890 werden enkele wasmachines in de Zaanstreek en Oost-Groningen genoemd. Specifieke wasvoorwerpen bleven schaars tot het einde van de negentiende eeuw (minder dan in de helft van de huishoudens). De wastafel heeft een zeer langzame verspreiding gekend, zeker in vergelijking met een voorwerp als de kachel.

Schwegman, Marjan 'Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw in het interbellum'. In: Jaspers, A. (samenstelling) Koevoets, B. (eindredactie) Bericht uit 1929: het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT museum ('s-Gravenhage: Stichting het Nederlandse PTT museum, 1989) p.32-45, ISBN90-73244-01-3 (luxe editie); 90-73244-02-1, f 20.- voor de paperback editie. In een deel van deze bijdrage, bespreekt Marijan Schwegman de invloed van de rationaliseringsbeweging, van vrouwenverenigingen en van vrouwentijdschriften op het huishouden, in het bijzonder de hygiëne.

19 NET WERK

186-187

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

In de bibliografie noemt M. Schwegman een recente scriptie van Mattanja Schwencke: 'Ieder doet het op haar eigen wijze. Huishoudelijk werk tussen de beide wereldoorlogen.', doctoraalscriptie Vakgroep Geschiedenis RUL, 1989

In dezelfde bundel bespreekt Herman Diederiks op p. 18-31: 'Het dagelijks leven in Nederland omstreeks 1929'. In zijn bijdrage komt de problematiek van de drinkwatervoorziening in Amsterdam aan de orde. Amsterdam was in de negentiende eeuw de pionier geweest van de drinkwaterleiding, maar in de winter 1928-1929 bleken zowel kwaliteit als kwantiteit onvoldoende te zijn.

Perlin, John, **A forest journey: the role of wood in the rise of civilization.** Norton, \$ 19,95.

Net Werk op 1 juni in Amsterdam bij het Medisch-Encyclopedisch Instituut van de VU

Op vrijdag 1 juni is Net Werk te gast bij het Medisch-Encyclopedisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam. De agenda ziet er als volgt uit:

- 10.30 uur-11.00 uur - Inleiding door René Rigter over het Medisch-Encyclopedisch instituut (zie toelichting)
- 11.00 uur-12.30 uur- Frank Huisman over de plaats van reizende medici tijdens de Republiek - in het bijzonder in Groningen (zie toelichting). Aansluitend discussie.
- 12.30 uur-13.30 uur - lunchpauze (er is een kantine aanwezig).
- 13.30 uur-14.00 uur - korte bezichtiging van het instituut
- 14.00 uur-15.30 uur - de heer G.T. Haneveld over toiletten aan boord van schepen (zie toelichting). Aansluitend discussie.

Het Medisch Encyclopedisch Instituut is gevestigd in de Boerchorststraat 7, een straat gelegen tussen het VU-hoofdgebouw en het VU-ziekenhuis. Het instituut bevindt zich op de derde verdieping, schuin tegenover de liften (D318). telefoon: 020-5482700/5483354. . Automobilisten worden geadviseerd Ringweg-Zuid te volgen (het gedeelte van de A-10 tussen het Olympisch Stadion en de Amstel), bij de afslag Amstelveen de richting Amstelveen-centrum (s-108) kiezen en aan het einde van de afrit linksaf slaan, de Amstelveenseweg op. Het VU-complex bevindt zich dan aan uw linkerhand.

Het Medisch-Encyclopedisch Instituut

De geschiedenis van het MEI begon in 1950, toen de tot hoogleraar benoemde Prof.dr. G.A. Lindboom naast de algemene pathologie en klinische propaedeuse ook de encyclopedie der medische wetenschappen in zijn leeropdracht kreeg. Het MEI bracht hij onder in zijn kamer in de Pieter van Foreestkliniek aan het Oosteinde te Amsterdam. Na de verhuizing naar een nieuwe kliniek in Buitenveldert en vervolgens naar de bibliotheek van de afdeling inwendige geneeskunde van het Academisch ziekenhuis VU, kon het MEI in 1969 zijn huidige behuizing in de faculteit Geneeskunde betrekken. Vanaf 1979 heeft Prof. dr. M. van Lieburg de leiding over het instituut.

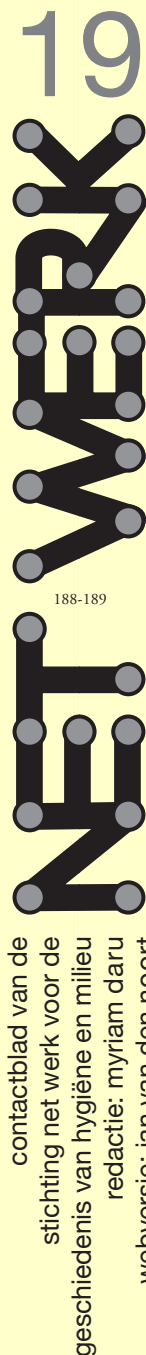
De belangrijkste activiteit van het MEI was de geschiedenis der geneeskunde, met name over Boerhaave en zijn tijd. Vanaf 1971 organiseert het MEI een medisch-historische cursus (± 10 lezingen aan voornamelijk artsen). Daarnaast bereidt het MEI sinds 1974 twee maal per jaar een Medisch-Historische Dag voor. Op dit moment volgen vierdejaars studenten verplicht colleges medische geschiedenis en worden daarin ook getentamineerd.

Reizende medici in Groningen

In het verleden is over reizende medici vooral in negatieve zin geschreven. Ze werden aangeduid als 'kwakzalvers' en werden beschouwd als oplichters of op zijn minst als onwetenden. De Groningse historicus Frank Huisman, verbonden aan het Medisch-Encyclopedisch Instituut van de Vrije Universiteit, meent dat dat beeld onjuist is en meer zegt over degenen die de term kwakzalver hanteerden dan over de reizende medici zelf.

Volgens de klassieke medische historiografie werden de reizende medici indertijd met recht bestreden door de regenten. Deze beeldvorming, die vooral aan het begin van deze eeuw tot stand kwam, was echter sterk politiek getint. De continuïteit van het fenomeen kwakzalverij werd sterk benadrukt, maar in feite was men vooral geïnteresseerd in de bestrijding van de eigentijdse kwakzalverij en het beeld dat werd opgeroepen vormde daarvoor de historische achtergrond.

In het 'ancien régime' zag de medische werkelijkheid er anders uit dan vaak is voor -gesteld. In zijn lezing wil Frank Huisman aantonen dat de reizende medici niet uit de steden van de Republiek werden geweerd (cq sterk gereguleerd) vanwege de slechte kwaliteit van hun medisch handelen, maar omdat ze niet pasten

in het sociaal-economische profiel van de stad. Het blijkt zinvol de reizende medici te zien als deelnemers op een inelastische medische markt. In therapeutische zin deden ze vaak niet onder voor leden van de 'officiële' medische stand en juist daarom werden ze door de medische en politieke elite van die markt geweerd.

Het toilet aan boord - een medisch-historisch en nautisch probleem

De ontwikkeling van toiletfaciliteiten is in de geschiedenis van de de scheepvaartgeneeskunde en -hygiëne

een chapter dat weinig aandacht kreeg. Toch heeft het toilet aan boord - vanaf de simpele zitplaats op het galjoen - een aanzienlijke evolutie doorgemaakt. Bedenk slechts hoe op een onderzeeboot de faecaliënafvoer mogelijk wordt gemaakt.

De beperkte 'Lebensraum' aan boord brengt ook speciale problemen met zich mee wat betreft de aantallen en afmetingen per toilet en verhoging van de infectiekans. Nauw verweven met bovenstaande problematiek is de obstipatie door de eeuwen heen dan ook een bijna spreekwoordelijke klacht geweest.

Voorletters.....	Naam.....	
Adres (privé).....	
Adres (werk).....	
Tel. (privé)	Tel. (werk)	
Ik verricht*	Ik begeleid*	Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek		
.....		
Probleemstelling		
.....		
Duur		
Huidige stand van zaken		
Verwachte afronding in de vorm van		
Samenwerking met		
Ondersteuning / onder auspiciën van		
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)		

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 20

190-191

Natuur versus milieu

In de Wetenschap en Onderwijs bijlage van NRC van dinsdag 17 april 1990 stellen Fred Baerselman en Frans Vera het huidige natuurbeleid ter discussie. Enkele kreten uit hun artikel: "Tot ongeveer 1970 heette milieu gewoon natuur." "Ons natuurbegrip is subjectief en niet eenduidig." Om te zoeken naar een referentiepunt, kunnen wij slechts gebruik maken van gebieden waar relatief kort geleden het ontginningsproces heeft plaatsgevonden, bijvoorbeeld Australië. In Australië hebben bepaalde soorten geprofiteerd van het ontginningsproces, o.a. de Rosé-kakatoe. "Ook Nederland kent 'kakatoes' die van de ontginning van natuur en het daarop volgende landbouwkundig gebruik profiteerden." We kregen dus een 'versimpeling' van soorten. Natuurbeheer is op zich geen oplossing want: "Worden gebieden ten behoeve van de natuur toch aan de landbouw onttrokken, dan gaan vervolgens natuurbeheerders zich als boeren gedragen. Zij handhaven tegen hoge kosten de cultuurstress die de landbouw om louter economische redenen de natuur oplegde." Dat wil zeggen dat zij bepaalde soorten ten koste van andere bevorderen zonder over een objectieve maatstaf te beschikken. Baerselman en Vera pleiten daarom voor de introductie van

een dergelijk objectieve maatstaf. Die zou kunnen ontstaan door het scheppen van een ecologische referentie. Die referentie ontstaat voor een deel daar waar de natuur geheel met rust gelaten wordt. Dezelfde problematiek die al tijden ter discussie staat bij monumentenbeleid, komt nu aan de orde bij natuurbeheer. Naar welke toestand uit het verleden moet men terugrestaureren? De ecologische referentie is een na te streven doel, een waarschijnlijk niet geheel te bereiken eindtoestand. Het is een legpuzzel waaraan verschillende wetenschappen dienen bij te dragen. Voor het bevorderen van dit doel dienen wel voldoende grote aaneengesloten terreinen tegen menselijke ingreep beschermd te blijven en bestudeerd te worden.

Meer in detail zijn de ideeën van Baerselman en Vera te lezen in:

Baerselman, F. en Vera, F. W. M., **Natuurontwikkeling. Een verkennende studie**, ('s-Gravenhage: SDU/Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989)

Twickel

Twickel bij Delden is bekend voor zijn kasteeltuinen. Maar uit een oogpunt van geschiedenis van hygiëne en milieu valt nog wel meer over Twickel te vertellen.

In 1883 stierf baron George van Heeckeren van Wassenaar Obdam. Erfgenaam was Rodolphe, de laatste baron. Deze stierf in 1936. Hij werd in dezelfde grafkelder op de algemene begraafplaats van Delden begraven als zijn broer. Deze grafkelder had hij zelf laten aanleggen, toen het stoffelijk overschot van zijn broer vanwege de doodsoorzaak niet vervoerd mocht worden naar de grafkelder van de Twickel-bewoners bij de kerk van Wassenaar. De tyfus van George van Heeckeren had nog meer gevolgen. Broer Rodolphe besloot namelijk dat het nodig was om gezond water aan de bewoners van Twickel te bieden. Daarnaast wilde hij op voldoende water kunnen rekenen in geval van brand. Een middel daarvoor was het graven van artesische bronnen voor de aanleg van een waterleidingnet. Bij het zoeken naar water stootte men in 1885 op steenzout uit het Pleistoceen. Dit feit kwam ter ore van een zekere J.P. Vis, zoutzieder te Rotterdam, een firmant van de firma Kolff en Vis. Met een collega uit Dordrecht liet hij verscheidene proefboringen verrichten. Inmiddels liet de baron in 1893 door ir. H. P.N. Halbertsma een watertoren met ijzeren holbodemreservoir bouwen om in elk geval over voldoende zoet water te beschikken. Niet alleen zoutzieders, maar ook de Rijksgeschiedenis Dienst was in steenzout geïnteresseerd. In 1903

lukte het de Rijksdienst voldoende druk uit te oefenen om een noodwet te laten vervaardigen om gedurende twintig jaar de alleenrechten voor de opsporing van delfstoffen te verkrijgen. Vis moest het boren aan de Rijksdienst overlaten. In 1911 vond men te Boekelo inderdaad een commercieel rendabele zoutlaag. De Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie werd dan in 1918 opgericht. Het was dan wel J.P. Vis die de productie leidde.

En zo kunnen we een verband leggen tussen de sterfte aan tyfus en de opkomst van de chemische industrie (AKZO) in Twente. En met een nu nog te bezichtigen watertoren van baron van Heeckeren. (met dank aan N. Roovers van Het Oversticht)

Onderzoek

Voor het Nederlandse Instituut van Arbeidsomstandigheden gaan historici een boek schrijven over 100 jaar arbeidsomstandigheden. Het instituut wil dit boek in mei 1991 presenteren ter gelegenheid van haar honderdjarige bestaan. Het boek zal gaan over de verschillende aspecten van 100 jaar arbeidsomstandigheden. Het instituut zelf beschikt over een uitgebreide bibliotheek met relevant materiaal. Archiefmateriaal is in hoofdzaak aanwezig bij het I. I. S. G (internationaal instituut voor

NET WERK 20

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

192-193

de sociale geschiedenis), Het boek zal 150 à 200 bladzijden tellen. Het onderzoek is tot stand gekomen door bemiddeling van de SVBH, de Stichting Vakgerichte Belangenbehartiging Historici (tel. 020-5484966).

Aansluitend hierop twee titels over het onderwerp arbeid en veiligheid die ik bij bibliografische speurtochten tegenkwam.

Aagard, H., 'Gefahren und Schutz am Arbeitsplatz in historischer Perspektive', **Demokratische und autoritäre Technik. Beiträge zu einer anderen Technikgeschichte**, (Reinbek: 1980)

Rosner, David en Gerald Markowitz, (red.), **Dying for work: workers' safety and health in twentieth century America** (Indiana University Press, 1987)

Bij de neus genomen

'Twee eeuwen speuren naar geuren. armoe stonk. Ziekte en dood waren onverbreekelijk met stank verbonden. Vroeger kon je door Utrecht lopen en wist je waar je was: op de vismarkt, bij de beenzwartfabriek, in de beurt van de leerlooier. En van oudsher speelden parfums een rol bij de verleiding. Hoe zit dat tegenwoordig met geuren? Wat leert de wetenschap ons? En wat kun je al experimenterend zelf ontdekken?'

Aldus de reclamefolder van het Utrechtse Projectbureau Explorama als aankondiging voor 'Kijkkasten, reukkasten, een stukje nagebouwde stad. Een tentoonstelling die ook iets van je neus vraagt. Deze tentoonstelling van het Utrechtse Universiteitsmuseum, Biltstraat 166 is open van 22 juni tot 9 september. Van maandag tot en met vrijdag tussen 10 en 17 uur. Zondags tussen 13 en 17 uur. Toegang gratis. De tentoonstelling maakt deel uit van de festival Geur en Reuk, aangeboden door het Explorama. Het Explorama is een initiatief van de gemeente, de provincie Utrecht, de Utrechtse kamer van Koophandel en de Universiteit; met steun van het ABP en de NS.

Wegwerpmuseum

Onlangs is door minister Alders het wegwerpmuseum van de Kleine Aarde geopend. De Kleine Aarde verzamelt al een aantal jaren de stille getuigen van de wegwerpmoeders. In een aantal vitrines zijn deze objecten opgenomen. De eerste tijdelijke tentoonstelling is die van fotografe Marlies Rekkers met composities van gevonden voorwerpen.

Boxtel, Munsel 17. Inlichtingen 04116-84921. Ma. tot en met vrij. 9-16.30 u.

Dit is overigens lang niet de eerste keer dat tegenwoordige wegwerp-objecten in Nederland een museale behandeling krijgen. Tijdens de manifestatie C'70 te Rotterdam (1970, zoals uit de naam blijkt), heeft Nic Tummers (o.a. beeldhouwer, architectuurcriticus en lid van de Eerste kamer) een grote wegwerpcompositie in het Bouwcentrum gepresenteerd. In 1981 was een hele zaal van het Haagse Gemeentemuseum met plastic-objecten gevuld, waarvan veel wegwerp-objecten. Antje van Graevenitz wijdde een artikel van de catalogus aan de wegwerpcultuur. Dit was in het kader van een tentoonstelling over de massacultuur. En wegwerpobjecten maken uiteraard sinds jaar en dag deel uit van talrijke kunstobjecten. Ironisch is wel dat Marcel Duchamp in de jaren twintig en dertig als Dadaïst aandacht wist te trekken niet met weggegooid, maar met gevonden voorwerpen (zijn beroemde objets trouvés).

Literatuurlijst WVC

Bij de hoofdafdeling documentatie en bibliotheek van het ministerie WVC is in februari 1989 een literatuurlijst verschenen met de titel 'Geschiedenis van de gezondheidszorg en de geneeskunde. een keuze uit de literatuur'. Het betreft

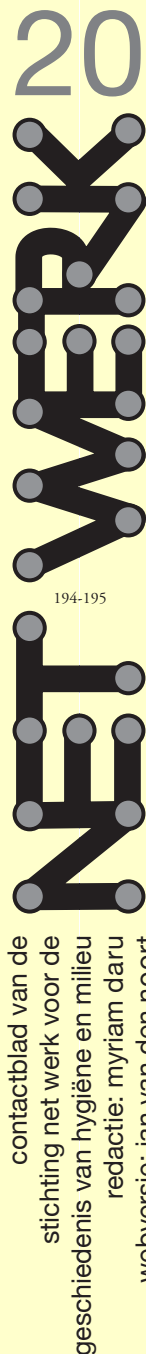
een aanvulling en draagt de code LL106. De criteria die bij de keuze zijn gehanteerd worden helaas niet verduidelijkt. Adres: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Hoofdafdeling Documentatie en Bibliotheek. Winston Churchillaan 362, Rijswijk.

Karel Velle

Karel Velle is een Belgische historicus met een al lange staat van dienst op het gebied van de geschiedenis van de hygiëne. Hier volgt een lijst van publicaties van zijn hand. In Net Werk is het door hem geredigeerde boek 'Lichaam en hygiëne' (catalogus van een tentoonstelling van het MIAT, het Gentse museum voor industriële archeologie en textielgeschiedenis) aan de orde geweest.

'Gezondheidsopvoeding in België in de negentiende eeuw' Spiegel Historiae XVII (1982) nr.12 618-625.

'Medisch-geografisch en epidemiologisch onderzoek in België sinds de laatste kwart van de 18e eeuw tot ca. 1850: een bijdrage tot de sociale geschiedenis' Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandsche Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis XXXVIII (1984) 209-229.

'Statistiek en sociale geschiedenis: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw', Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XVI (1985) nr.1-2 213-242.

Arts, geneeskunde en samenleving. Medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw' (1988) Dissertatie, Rijksuniversiteit van Gent.

'Baron de Poederlé (1752-1813) en de meteorologie en geneeskunde in de late 18de eeuw' Oostvlaamse Zanten LX (1985) nr.1 49-52.

'Medicalisering in België in historisch perspectief: een inleiding' Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis LXIV (1986) nr.2 256-285.

'Medici en volksgezondheid sedert het einde van de 18de eeuw' Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur IV (1986) nr.16 11-27.

3/4 Isaac Shone systeem in Den Bosch

Smits, E. R. A. en Willems, J. M. J. De Muntel. Historisch stedenbouwkundig onderzoek 's-Hertogenbosch, ('s-Hertogenbosch: 1990)

In een hoofdstuk over de Bossche wijk de Muntel, beschrijven E.R.A. Smits en J.M.J. Willems het ontstaan van het Isaac Shone

rioleringsstelsel in die wijk. De Muntel werd in de jaren twintig gepland, en de keuze voor een bepaald systeem is daar uitvoerig ter discussie geweest. Enkele citaten uit de publicatie: "Als argumenten tegen het systeem van beerputten, somde hij (Perey, directeur gemeentewerken M.D.) de volgende punten op: er zouden extra kosten gemaakt moeten worden voor uitbreiding van personeel en materieel van de gemeentelijke reinigingsdienst, het aantal beerkelders zou uitgebreid moeten worden (hierin werd de opgehaalde beer tijdelijk opgeslagen) en er zouden talrijke beerputten aangelegd moeten worden. Verder sprak tegen het gebruik van de beerputten de verminderde afzet van de beer ten gevolge van de opkomst van kunstmest en het feit, dat het ophalen en het vervoer van beer door de stad als onhygiënisch gekwalificeerd moest worden." Als gevolg van deze overwegingen en van de specifieke omstandigheden van Den Bosch) het hoge water, de hoogteligging van de betreffende terreinen) werd gedacht aan het Isaac Shone systeem. Voordelen die volgens Perey voor dit nog nooit in Nederland toegepaste systeem spraken waren een goede werking, grote rentabiliteit, gering onderhoud, een automatische en zekere bedrijfs-gang, de geringe hoeveelheid personeel en de afwezigheid van stank. Perey en de speciaal aangetrokken

ingenieur Meyier gingen op werkbezoek naar diverse Engelse plaatsen waar dit systeem was toegepast zoals Hamton, Staines, Norwich en Guildford. Het innoverende van Guildford was de combinatie van luchtdrukinrichting en vuilverbranding.

De werking van het systeem was als volgt: "Het systeem bestond uit twee gescheiden stelsels. In het ene stelsel zou het hemelwater afgevoerd worden naar het meest nabijzijnde open water; voor "de Munte;" betrof dit "de Aa". In het andere stelsel werden de overige rioolstoffen, voornamelijk huiswater en faecaliën, verzameld in zogenaamde ejectorinrichtingen. In deze electoren werd de rioolinhoud opgeperst, waarna het door middel van perslucht naar de rivier "de Dieze" werd afgevoerd."

Opmerkelijk is dat er geen moment werd gedacht aan een rioolzuiveringsinstallatie, wel aan een lozing buiten de bebouwde kom. Het door Perey aangevraagde krediet bedroeg f 100.000 voor het hele systeem. Het budget kwam uiteindelijk op f 108.000 te liggen. Bij het systeem hoorden "ijzeraarden buizen" die in Duitsland werden besteld. Echte problemen kwamen er pas bij de uitvoering. De aannemer bleek zijn werk vrij slordig te verrichten, met alle gevolgen vandien. Dit leidde tot een slepend conflict tussen gemeente en aannemer, welke met het

systeem op zich niets te maken had. In april 1930 werd de aannemer failliet verklaard. De gemeente kon niet snel genoeg hierop reageren, waardoor een behoorlijk financiële strop ontstond. door al deze verwikkelingen duurde de aanleg van dit voor Nederland innoverend systeem veel langer dan gepland en kostte alles veel meer dan gepland. Dit was natuurlijk geen goede reclame voor het Shone systeem. Bovendien moesten de eerste bewoners het stellen met een noodriolering, met voortdurend opgebroken straten en met zandverstuivingen. Belangwekkend is o.a. dat pas in 1920 het argument van de mestverkoop van stadsbeer voorgoed had afgedaan en dat een gescheiden systeem niet alleen bespreekbaar, maar ook uitvoerbaar was.

Export van ontginningen

Nitz, Hans-Jürgen, 'Mittelalterliche Moorsiedlungen. Agrarische Umweltgestaltung unter schwierigen naturräumlichen Voraussetzungen', in Herrmann, Bernd, (red.) Umwelt in der Geschichte. Beiträge zur Umweltgeschichte, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989), ISBN 3-525-33556-3

Onder de sterk op Duitse milieugeschiedenis gerichte bijdragen in het boek van Herrmann bevindt

20 NET WERK 196-197 NET

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

zich een artikel van Nitz dat toch weer zeer Nederlands aandoet. Het gaat om een groep Nederlanders die zich als ontginners op verscheidene plaatsen in het Duitse gebied aanboden en uiteindelijk hun ervaring in de lage gebieden rondom Bremen konden toepassen. Deze ontginningen waren aanvankelijk succesvol maar, "Die so erfolgreich begonnene hochmittelalterliche Kultivierung des Bruchmoorlandes führte spätestens nach eineinhalb Jahrhunderten, um 1300, zu katastrophalen Zustände: trotz Entwässerung und Bedeichung wurde das Land immer wieder, immer höher und für immer längere Zeit überflutet, und zwar von den Flüssen her, vor allem von der Hunte und weiter nördlich von der Weser." Oudere verklaringen zoals stormvloeden en transgressie voldeden niet. Om de verklaring aanvaardbaar te maken, had het inklinken van veengebieden ca. 6 tot 7 m geweest moeten zijn, wat zo goed als uitgesloten is. Men moet rekening houden met veel complexere processen, veroorzaakt door het onttrekken van water aan de oppervlakte, uitdroging, oxydatie, het in water oplossen en wegspoelen van delen van de bodem en de niveauverlaging. Op dit punt aangeland, is weer een vergelijking tussen de Nederlandse situatie en de situatie bij Bremen op zijn plaats: Nitz wijst op het verschil van benadering. In Ne-

derland werd actief ingegrepen in de waterhuishouding. In het gebied van de Weser-Hunte was er een passieve reactie: het terugtrekken uit de bedreigde gebieden.

Zie ook :

Linden, H. van der, 'Die Besiedlung der Moorgebieten in der holländisch-Utrechter Tiefebene und die Nachahmung im nordwestdeutschen Raum'. **Siedlungsforschung**. jrg. 2 (1984) p. 77-100.

Signalementen

Hier zijn ook bibliografische gegevens opgenomen van minder recente bijdragen die om een of ander reden nog niet de nodige aandacht hadden gekregen.

Wenzel, Eberhard, (red), **Die Ökologie des Körpers**, (Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1986), ISBN 3-518-11234-1 <1400>

Beenakker, J. J. J.M., **Historische geografie: landschap en nederzetting**, (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), ISBN 90-6011-672-0

Borger, G. J., 'De bedreiger bedriegt. De wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in de bewoningsgeschiedenis van een waterrijk gebied'. **Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden**. jrg. 103 (1988) p. 522-533.

'Hygiëne en gezondheid als terrein van het beschavingsoffensief'.

Leeuw, K. de, (red.), **Sociale Wetenschappen**. jrg. 31 (1988) nr. 3 p. 145-204.

Parker, Robert, **Miasma. Pollution and purification in early greek religion**, (Oxford: Clarendon paperbacks, 1990), ISBN 0-19-814742-2

Schoenichen, W., **Naturschutz, Heimatschutz. Ihre Begründung durch Ernst Rudorff, Hugo Conventz und ihre Vorläufer**, (Stuttgart: 1954)

Strey, Gernot, (red.), **Umweltethik und Evolution**, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989), ISBN 3-525-33557-1

Gehoord

Op de Duitse zender Deutschlandfunk, een causerie van Lucius Burckhardt met als thema de uitvinding van het landschap. 24 juni j.l. 9.30-10.00.

Naam
Adres (privé)
Adres (werk)
Tel. (privé).....Tel.(werk).....
.....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek
Probleemstelling:
Duur
Huidige stand van zaken
Verwachte afronding in de vorm van
Samenwerking met
Ondersteuning/ onder auspiciën van
*(omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b. een vel toevoegen)
Formulier ingevuld terugsturen naar : Secretariaat Net Werk Winselerhof

20

NET WERK

198-199

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

21 NET WERK

200-201

RIVM 80 jaar

Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en milieu bestaat al tachtig jaar. Deze respectabele leeftijd wordt dan ook op 25 oktober onderstreept door de feestelijke aanbieding van een gedenkboek en de officiële première van een videofilm over de eerste tachtig jaar van het instituut. Met dit gedenkboek is iets bijzonders aan de hand: het is geschreven door dr. Henk van Zon, bestuurslid van de stichting Net Werk. Om het boek samen te stellen is hij voor de duur van het onderzoek als medewerker van de Rijksuniversiteit Groningen gederacheerd geweest bij het RIVM. Henk, proficiat met je boek!

Rotterdam

Een andere feestelijke gebeurtenis voor Net Werk: de promotie van Jan van den Noort, (voorzitter van de stichting Net Werk) aan de Rijksuniversiteit Leiden op 12 september.

Het boek is een zeer handzaam klein formaat uitgegeven, maar wel stevig gebonden en met een stralende omslagfoto. De auteur heeft niet alleen de tekst geschreven, maar ook het zetwerk en de illustraties verzorgd.

Noort, Jan van den, **Pion of pionier. Rotterdam- Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw**, (Rotterdam: Dissertatie Universiteit Leiden / Stichting PK 1990) Tevens verschenen als deel 41 van de Grote Reeks van de Stichting 'Historische Publicaties Roterodamum'. ISBN 90-71563-03-0 geb.

Voor lezers van dit blad is het boek te verkrijgen voor de gereduceerde prijs van f 25.-, over te maken op gironr. 6131902 ten name van Stichting PK, Postbus 25140, 3001 HC Rotterdam. U krijgt het boekje zonder verdere kosten toegestuurd. Wilt u zo vriendelijk zijn om bij de betaling de naam van dit blad en de titel van het boek (Pion of pionier) te vermelden.

Een -lang- uittreksel uit het persbericht: In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de gemeente Rotterdam veel werkzaamheden op haar schouders. Het kleine gemeenteparaat groeide in korte tijd uit to een complexe bestuurlijke organisatie. In slechts enkele decennia ontstonden de gemeentebedrijven voor water, gas en elektriciteit, gemeentereiniging en havenexploitatie. 'Pion of pionier' werpt een blik op de vaak onvoorspelbare wendingen in de discussies over de gemeentetaak. De geboorte van gemeente bedrijven is een spannende

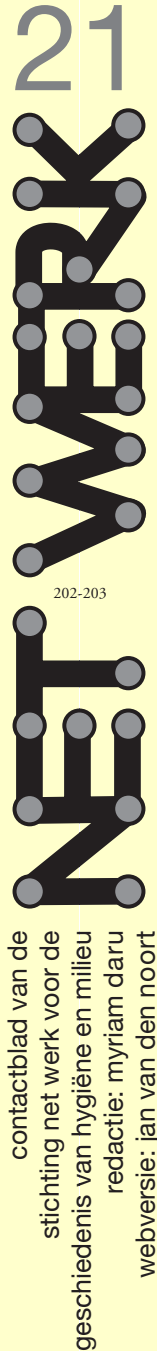
en lezenswaardige episode in de geschiedenis van Rotterdam. Het stadsbestuur zocht en vond creatieve oplossingen voor het inpassen van bedrijven in de gemeentelijke organisatie. Vooral de financiële kant van de zaak kreeg daarbij veel aandacht. Op dit terrein verrichtte de gemeente pioniersarbeid. Toch getuigen de besluiten om gemeentebedrijven te stichten niet in alle gevallen van een vooruitziende blik. Vaak waren de besluiten al veel eerder genomen en vormden de beslissingen van de gemeenteraad niet meer dan een bevestiging daarvan. De haven en de openbare weg werden immers al eeuwen tot het gemeentelijke domein gerekend. Toen de stad groeide, groeiden de gemeentelijke activiteiten op dit terrein mee. Dat gold voor de haven-outillage, maar ook voor de waterhuishouding en de stedelijke afval verwijdering. Door de groei van de stad, haar bevolking en haar economische activiteit was het gemeentebestuur vaak niet meer dan een pion in een krachtenveld van onbeheersbare en onvoorspelbare factoren.

- 1 In zijn eerste hoofdstuk, gaat Jan van den Noort in op het afval- en vuilverwijderingsprobleem. Opvattingen over afval zijn aan verandering onderhevig. Anderhalve eeuw geleden keek men heel anders aan tegen afval en vervuiling. Het
- 2

onderscheid tussen afvalwater, afval en water was minder uitgesproken dan vandaag de dag. In de negentiende-eeuw had Rotterdam nog stadsgrachten en -sloten, en die zorgden niet alleen voor de afvoer van regenwater, 'menage-water' (= huishoudelijk afvalwater) en menselijke uitwerpselen. Ze waren ook de belangrijkste bron voor het Rotterdamse drinkwater. Doordat de grachten opgezadeld waren met een groot deel van het stedelijk afval werd de stad bij voortduring geteisterd door een enorme stank.

In de loop van de vorige eeuw kwam daarin verandering en werden drinkwater afvalwater en afval van elkaar gescheiden. De Rotterdamse drinkwaterleiding dankt haar ontstaan aan dit groeiend milieubewustzijn en ook de Roteb en de stedelijke riolering stammen uit deze periode.

In 1854 besloot de gemeenteraad het Waterproject van stadsarchitect Rose (1839-1855) uit te voeren. In de buurt van de westelijke stadsgrens werden de Westersingel, de Diergaardesingel en de Spoorsingel gegraven en ten oosten van de stad legde de gemeente de Noordsingel, de Crooswijksesingel en de Boezemsingel aan. Tuinarchitect Zocher voorzag die singels van een fraaie aanplant, maar laat u daar niet door misleiden. De singels waren

bedoeld als open riolen. Al het stedelijke vuil dat in de Rotterdamse grachten belandde - en dat was heel wat meer dan tegenwoordig - werd via sloten naar die singels gevoerd en vervolgens met behulp van twee stoomgemalen naar de Maas gepompt. Het ene gemaal stond aan het einde van de Boezemsingel, die toen nog tot het Oostplein liep. Het andere gemaal verzorgde de afvoer van de Westersingel en stond vlak bij de Westzeedijk.

De afvoer van de vieze drab ging echter niet zo voorspoedig als stadsarchitect Rose zich gedacht had en veel stedelijk afval bezonk nog voordat het het stoomgemaal bereikt had. De stank was afzichtelijk vooral in de nieuw gegraven singels waar alle vuil van de stad samenstroomde. De nieuw benoemde directeur van Gemeentewerken Scholten (1855-1861) wilde de stank te lijf gaan door de riolen voortdurend flink te spoelen met vers Maaswater. Bij laag water had hij echter niet voldoende spoelwater om die klus te klaren. Hij stelde het gemeentebestuur daarom voor om ten oosten van de stad waterspaarbekkens aan te leggen en het water van daaruit met behulp van buizen naar de stad te voeren. Ook hij hoopte Rotterdam te bevrijden van de ziekmakende stank, maar nog voor zijn plan de gemeenteraad bereikte, overleed hij vrij plotseling

aan typhus, een ziekte die zichzelf door flink spoelen van de riolen had willen bestrijden.

Scholten opvolger, Van der Tak (1861-1878), zorgde dat de spaarbekkens er toch kwamen en tekende de plannen voor de imposante Rotterdamse watertoren. In 1874 kon het waterleidingbedrijf zijn nuttige werk beginnen.

Het bedrijf was in de eerste plaats opgezet om de riolen van Rotterdam te spoelen, maar het 'versche Maaswater' was van zo'n goede kwaliteit, dat het ook als drinkwater kon worden verkocht. Vergeleken met het water uit de grachten was het zelfs uitstekend te noemen. Aanvankelijk werd het water alleen verkocht aan welgestelde Rotterdammers. Pas vele jaren later zouden ook minder vermogende Rotterdammers op de waterleiding worden aangesloten.

De Rotterdamse Gemeentelijke Drinkwaterleiding had aanvankelijk dus een heel ander doel dan de naam doet vermoeden. Dat geldt voor meer gemeentebedrijven. Neem nu de Roteb. In 1876 werd de Rotterdamse Gemeentereiniging gesticht. Het ophalen van as en puin, het baggeren van de grachten en singels, het vegen en sproeien van de straten, het ruimen van sneeuw en het schoonhouden van

de riolen en urinoirs behoorden tot de taken van de Gemeentereiniging. Tot 1876 werden die werkzaamheden nog verricht door een particuliere ophaaldienst.

Een jaar later werd ook het verzamelen van menselijke en dierlijke ontlasting in het gemeentelijke takenpakket opgenomen. Tot 1877 had het raadslid Thoofst zich over die taak ontfermd en had daar goed geld mee verdiend. Samen met zijn compagnon, de stadsarchitect Rose, verkocht hij de uitwerpselen aan de boeren in de omgeving. Deze gebruikten de stadsstront als mest op hun land.

Het Groningse gemeentebestuur had het ophalen van mensenmest zelf ter hand genomen. Het Groningse afval werd huis aan huis opgehaald met tonnen en deze werden vervolgens door de plaatselijke dienst gemeentereiniging afgevoerd naar het platteland. De gemeente Groningen hield aan deze handel een aardige cent over. Het Rotterdamse stadsbestuur voelde daar ook wel voor.

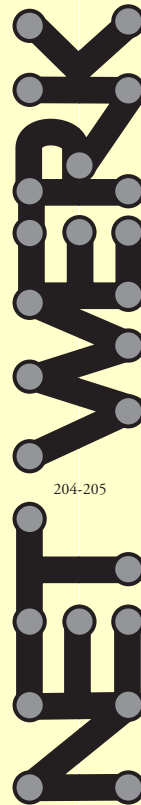
Rotterdam vond niet alleen de financiële kant van de zaak aantrekkelijk. Het had nog een andere goede reden om het Groningse voorbeeld te volgen. In de Rotterdamse nieuwbouwwijken lagen nog geen riolen en de ervaring met

het Waterproject had geleerd, dat de aanleg van riolen een dure grap was.

Door het afval met tonnen op te halen kon de gemeente twee vliegen in een klap slaan: de dure riolen hoefden voorlopig niet te worden aangelegd en met de verkoop van mest kon de gemeente nog wat bijverdienen voor de stadskas. Althans dat dacht het stadsbestuur. Al snel bleek de belangstelling voor de Rotterdamse ontlasting veel kleiner dan verwacht. De Gemeentereiniging bleef met de mest zitten en belandde vrijwel onmiddellijk in de rode cijfers.

Het stadsbestuur heeft nog een moment overwogen om in Rotterdam het zogenaamde Liernurstelsel aan te leggen. Dat was een rioolstelsel waarbij de uitwerpselen met behulp van een pomp werden weggezogen. Directeur van Gemeentewerken Van der Tak was daar geen voorstander van. Hij had in Amsterdam gezien hoe het systeem werkte en deed daarover omstandig verslag aan het gemeentebestuur: '(...) bij verscheidene privaten dier huizen zag ik dat de inhoud zich niet van onderen, doch van boven over brullen of zittingen heen ontlastte terwijl op een binnenplaats achter een dier huizen eene aanzienlijke hoeveelheid secretstof door de grond naar boven kwam.'

21

2
3

204-205

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

'Brutale Gerrit'-Jan de Jongh, die Van der Tak als directeur Gemeentewerken opvolgde (1879-1910), zag ook niets in de aanleg van het Liernurstelsel. In 1883 lanceerde hij het voorstel om de gehele stad toch maar van riolen te voorzien. De Jongh was er van overtuigd, dat de menselijke ontlasting het beste door riolen konden worden afgevoerd. De Gemeentereiniging had zo weinig succes met het verkopen van mest, dat het enthousiasme over het gebruik van tonnen aanmerkelijk was bekoeld. De dure riolen bleken uiteindelijk de goedkoopste oplossing voor Rotterdams afvalwaterprobleem.

Het onderwerp afvalverwijdering in de negentiende eeuw in Nederland komt eveneens aan de orde in eerdere publicaties, zie met name:

Daru, M. , **De kwestie der faecaliën. De afvoer van menselijke uitwerpselen als stadshygiënisch probleem in Nederlandse steden tussen het einde van de achttiende eeuw en het laatste kwart van de negentiende eeuw.** (Rotterdam: doctoraalscriptie 1985)

Zon, H. van, **Een zeer onfrisse geschiedenis. Studies over niet-industriële verontreiniging in Nederland 1850-1920** ('s-Gravenhage 1986).

Scholierenmanifestatie

Jan van den Noort gaat op de scholierenmanifestatie-wetenschapsweek 1990 - op dinsdag 9 oktober- een lezing houden over water, afvalwater en afval in de 19e eeuw, in het bijzonder over Rotterdam. Op dezelfde dag vindt de lezing plaats van Myriam Daru over recycling en afvaltechnologie in de negentiende eeuw.

De scholierenmanifestaties in Rotterdam en Groningen van 9 tot en met 12 oktober hebben dit jaar als centrale thema's: 'Transport' en 'Over grenzen'. Het transport staat in Rotterdam centraal, met per dag weer een speciaal thema: 'afval', 'ongelukken', 'grenzen en barrières', 'communicatie'.

Landschap

Het Utrechts Landschap, natuurlijk hart van Nederland, (De Bilt: Stichting Het Utrechts Landschap, 1990) Voor leden van Natuur Monumenten gereduceerde prijs van f 30.-, te storten op rekening 672821 t.n.v. Stichting Het Utrechts Landschap te De Bilt o.v.v. 'jubileumboek'.

Dit boek is uitgegeven naar aanleiding van het zestigjarig jubileum van Het Utrechts Landschap in 1987 en dankzij de toen ontvangen giften. Het bevat naast de ont-

staansgeschiedenis van de organisatie, teksten over de cultuurhistorische aspecten van de landschappen, de natuurgebieden, de buitenplaatsen en een essay over de beleving van natuur en landschap. Het geheel is verlucht met 240 illustraties.

Zeep en reclame

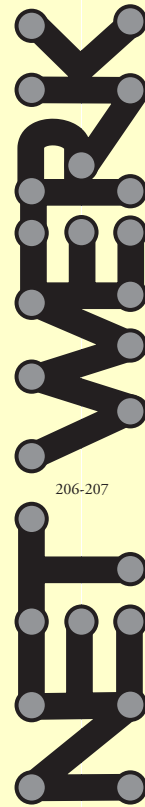
Wlassikoff, Michel en Jean-Pierre Bodeux, **La fabuleuse et exemplaire histoire de bébé Cadum. Image symbole de la publicité en France pendant un demi-siècle**, (Paris: Syros-Alternatives, 1990), ISBN 2-86738-467-2 FF 250.-

In dit rijk geïllustreerde boek, komt de mythische figuur van bébé Cadum uitgebreid aan de orde. Wie was bébé Cadum? Oppervlakkig gezien, was hij een - tussen de twee wereldoorlogen in Frankrijk- alom aanwezige metershoge reclameplaat. In een onderhoudend relaas, vertellen de auteurs echter over de verborgen kanten van dit snoezig peutertje die de Franse bevolking diende te verleiden tot meer gebruik van zeep in het algemeen, en van Cadum zeep in het bijzonder. Bébé Cadum blijkt een dankbare kapstok voor uiteenlopende onderwerpen als hygiëne en zeep, de baby demografie, babieën in de literatuur en de surrealistische schilderkunst en nog meer. Kortom, leerzaam en humoristisch tegelijk.

Amsterdam, Jos van, Ferrée, Hans, Kuyser, Heyn, Hemels, Joan, (red), 'Eens was ik...' **De reclamecampagne van Karel Sartory**, (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1990), ISBN 90-204-1945-5 f 3/4 29,90.

Kortman Nederland BV te Nijmegen is een deel van het Akzo concern. Oorspronkelijk was deze vestiging tussen 1854 en 1967 het familiebedrijf Koninklijke Dobbelman NV. Nog verder weg kwam het bedrijf voort uit een zeepziederij, door twee broers in 1733 gesticht. Het bedrijf, gelegen in de binnenstad van Nijmegen, brandde in 1895 af. Het werd aan de rand van de stad in een leegstaande margarinefabriek herhuisvest. Een van de sterproducten van het bedrijf was een tijdlang Castella scheerzeep. Voor deze scheerzeep heeft de copywriter Karel Sartory (1906-1981) een langdurige en beroemd geworden reclamecampagne ontworpen. Eerst kwamen allerlei veroveraars uit de geschiedenis aan bod die het oh zo moeilijk hadden met hun baarden. De lezer had het makkelijker. Hij kon immers Dobbelman's Castella scheerzeep met het wondermiddel Recinit (gewoon recinus olie) bij de dichtsbijzijnde drogist gaan halen. Die heersers en andere persoonlijkheden zijn later vervangen door allerlei fantasiefiguren die een miezerige baan ineens verwisselden voor

21

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

een briljante job - dankzij Castella scheerzeep met Recinit natuurlijk. Door de overtrokken pretenties wist Sartory de reclameboodschap te relativeren, maar hij bereikte een grote naamsbekendheid voor het produkt.

Handboeken wassen en wasbehandeling 1583-1900

Deze bibliografie is gebaseerd op het boekenbestand van de British Library.

Mascall, L., **A Profitable Boke declaring dyvers aprooved Remedies to take out Spots and Stains**, (1583)

Schäffer, J. C., **Description d'une machine inventée en Angleterre et perfectionnée en Allemagne pour blanchir le linge**, (1767)

Schäffer, J.C., **Die bequeme und höchstvortheilhafte Waschmaschine**, (1766-1768) Vier delen
Cadet de Vaux, A. A., **Instruction populaire sur le Blanchissage Domestique à la vapeur**, (1805)

Curaudau, F. R., **Traité sur le Blanchissage à la vapeur**, (1806)

Tucker, W., **The Family Dyer and Scourer**, (1817)

Le Normand, L. S., **Manuel Pratique de l'art du Dégraisseur**, (1819)

Dorsch, C. H., **Beschreibung eines Dampf-Apparatus zum Waschen**, (1835)

Bourgnon de Layre, A., **Traité Pratique du Lessivage du Linge à la Vapeur d'Eau**, (1837)

Fortier, **Le Trésor des ménages, ou l'art d'enlever soi-même toutes les taches sur toutes étoffes**, (1842)

Gall, L., **Die Dampfwäsche allen Klassen zugänglich**, (1842)

Rouget de Lisle, A., **Notice Historique sur le Blanchissage du Linge de Toile, de Flanelle de Santé et des divers Vêtements**, (1852)

Charles, S., **Notice sur le blanchissage du linge**, (1854)

Love, T., **The Art of Cleaning, Dyeing, Scouring and Finishing**, (1854)

Scherf, C. F., **Der Kleinigkeitsfärber**, (1860)

Daly, C., **Blanchissage du Linge, étude comparative des divers systèmes**, (1861)

Daubitz, **Die neuesten Methoden der gesammten Hauswäscherei und färberei**, (1862)

Falk, C. L., **Die besten Waschmängen, Rollmängen ...**, (1862) 2 delen

Homberg, M., **Sur le Blanchissage**, (1862)

Buchholz, W., **Wasser und Seife, oder allgemeines Wäschebuch**, (1866)

Büchner, O., **Die neuesten, besten Wäscheinrichtungen Pariser Welt-Industrie Ausstellung von 1867**, (1868)

Willis, M. A., *A short sketch about Washing Linen, and how I learnt the modern art*, (1868)

Homborg, M., *Le Blanchissage et la Conservation du Linge*, (1869)

4 Willis, M. A., *Science applied to*

5 *Washing of linen and to its effects upon health*, (1869)

Beeton, S. O., *Book of the Laundry*, (1871)

Buchholz, W., *Wasser und Seife, oder allgemeines Wäschebuch*, (1874)

Biard, E., *Petit Traité théorique et pratique du Blanchissage du linge.*, (1875)

Christopher, S., *Cleaning and Scouring*, (1877)

Beaume, *Guide pratique du Blanchissage bourgeois*, (1878)

Sergueff, *Etude sur le Blanchissage du Linge par des procédés mécaniques*, (1879)

Butson, A. S., *The Art of Washing*, (1880) 3 delen

Tremaine, B., *Washing and cleaning*, (London: 1881)

Black, M., *Household cookery and laundry work*, (London: 1882)

Laundry management. A handbook, (London: 1889)

Lord, E., *Laundry work, how to teach it*, (London: 1890)

Smith, L. E., *Home washing*, (London: 1890)

Laundry management, (London: 1893)

Laundry wrinkles for house and factory, (London: 1893)

Washing, Cleaning and removing stains, (London: 1893)

Ris-Paquot, O. E., *Le vêtement*, (Paris: 1893)

Rushton, M., *Hints on laundry work*, (London: 1893)

Lord, E., *Theory and practice of Laundry work*, (London: 1894)

Steam laundries and public health, (London: 1895)

MacNaughton, M., *Laundry Work*, (Liverpool: 1895)

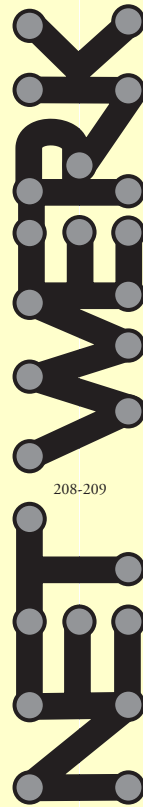
Bailly, A., *L'industrie du blanchissage et les blanchisseries*, (Paris: 1896)

Wonen

Eleb-Vidal, Monique en Anne Debarre Blanchard, *Architectures de la vie privée. Maisons en mentalités XVIIe-XIXe siècle*, (Brussel: Archives d'Architecture Moderne, 1989), ISBN 2-87143-064-0 f 88,50.

citaat uit de bespreking van Erik de Jong in Archis 8-90: (...) De intimiteit in de 18e eeuw groeit door de behoefte aan afscherming van geuren van ziekte en verderf; parfum staat gelijk met intimiteit en teruggetrokkenheid. Ook het slaapgedrag en de huiselijke hygiëne veranderen door deze behoefte aan afscherming. Naaktheid wordt negatief beoordeeld, waardoor voorzieningen als aparte slaapkamers, badkamers en toiletten toenemen(...)

21

208-209

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Teyssot, George, *Die Krankheit des Domizils. Wohnen und Wohnbau*, (Braunschweig: Vieweg und Sohn, 1989), ISBN 3-528-08787-0 f 53,20.

citaat uit de -vrij uitgebreide-bespreking van K. Bosma in Archis 8-90: (...) In het eerste hoofdstuk 'Städte' analyseert hij de strategieën die in de negentiende eeuw op de grote steden, en met name op Parijs, zijn uitgeprobeerd. Het totaal van deze strategieën vat Teyssot samen in het begrip 'biopolitiek'. De stad wordt studie-object voor de medici, de hygiënisten, en andere wetenschappers die de 'sociale chemie' ervan analyseren. Het gaat om de factoren die de sterfelijkheid van bevolkingsgroepen bepalen: verkeer, lucht- en watercirculatie, plekken waar zich stank, vuil en bedreigende geuren ophopen, de lijfelijke contacten tussen bevolkingsgroepen, nomadisch 'kampeergewoonten' van de onderklassen. De uitkomsten van dit complex van studies leiden geleidelijk tot nieuwe vormen van stadsbeheer die ingrijpende consequenties hebben gehad voor de bebouwde en de onbebouwde ruimte in de stad: een scheiding van functies van bevolkingsgroepen, sanitaire cordons en van een nieuwe categorie gebouwen: de équipements.

(...) Teyssot behandelt in het derde hoofdstuk de vraag: 'Was ist Komfort?' (...). De biopolitiek regelt de overgang van de woning als middeleeuws kadaver naar een transparant en comfortabel huis, dat als eindstation van het netwerk functioneert(...)

In het laatste hoofdstuk 'Wohnen lernen' trekt Teyssot de uiterste consequentie van de totaalgreep op de woning: de volledige transparantie. De 'functionele mens' leeft in een wereld die is gereduceerd tot een reageerbuis(...)

Lichaamscultuur

Maines, Rachel, 'De zege van de elektrische vibrator. Maatschappelijk verholde technologieën', *Wetenschap & Samenleving*. jrg. 42 (1990) nr. 4 p. 6-17.

De elektrische vibrator verscheen eind negentiende eeuw als medisch instrument bij de behandeling van hysterische vrouwen. Voorheen was de handmassage door artsen in zwang. Het apparaat verving deze - voor de dokter - al te vermoeiende techniek. De vibratoren zijn altijd op tweeduidige wijze aangeprezen. Zo droeg een van de apparaten het merk "White Cross", ontleend aan de naam van een internationale organisatie die begaan was met wat in het begin van de twintigste eeuw bekend stond als 'sociale hygiëne'.

Cholera in Utrecht

't Hart, Pieter, **Utrecht en de cholera**, (Zutphen: De Walburg Pers, 1990) Stichtse Historische Reeks, nr. 15, ISBN 90-6011-699-2 f 49,50.

Pieter 't Hart heeft voor Net Werk -al inmiddels enkele jaren geleden- een overzicht gegeven over het onderzoek dat in dit boek is weergegeven.

Anaërobe afvalreiniging

Vermeij, E. J., '**Zoekregels in de ontwikkeling van anaërobe afvalwaterreiniging**', in: Bloemen, E. S. A. e.a., (red), Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek, (Amsterdam: NEHA, 1990) 142-169, ISBN 90-71617-20-3 geb.

De auteur bespreekt de evolutie van de anaërobe afvalwaterreiniging als exemplarische toets voor het variatie-selectie model van technologische ontwikkeling.

E.J. Vermeij studeerde vorig jaar af met de scriptie Contextuele verschillen in de ontwikkeling van technische toepassingen van methaangisting bestudeerd met behulp van een variatie-selectie model, (Eindhoven: doctoraal scriptie TUE 1989)

Een door hem geciteerd overzichtsartikel op het gebied van afvalreiniging is:

Imhoff, K. R., 'Die Entwicklung der Abwasserreinigung und des Gewässerschutzes seit 1868', Gas und Wasserfach (Wasser/Abwasser). jrg. 120.(1979), p. 563-576.

Lood

Manuwald, Olaf, 'The history of epidemic environmental lead intoxication', Zeitschrift für Gesamte Hygiene und ihre Grenzgebiete. jrg. 35 (1989) nr. 1, p. 718-721.

De geschiedenis van loodvergiftiging wordt besproken in verband met veranderende oorzaken. Epidemische loodvergiftiging kwam onder de Romeinen voor door toevoeging van lood als conserveringsmiddel in wijn. Dit gebruik kwam nog voor in de negentiende eeuw. In de middeleeuwen, de Renaissance en tot de Achttiende eeuw, waren kleurpigmenten op loodbasis en waterleidingen de schuld aan veel loodvergiftigingen. In de twintigste eeuw, is loodbenzine de grote schuldige geworden. Over hoeveelheden valt er echter nog niet duidelijk te spreken.

Nriagu, Jerome O., 'The rise and fall of leaded gasoline', Sci. Total Environment. jrg. 92 (1990), p. 13-28.

In Noord Amerika is loodbenzine een van de weinige onveilige producten die uit de markt zijn ge-

21 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

210-211

drukt. De auteur schetst de geschiedenis van lood in de benzine vanaf de ontdekking van de smeereigenschappen in 1921 over de eerste verkoop in 1923 en tot de laatste maatregelen om lood uit de benzine te krijgen in de jaren tachtig.

Kleurstoffen

Campbell, W. A., '**Vermillion and verdigris - not just pretty colours**', Chemistry in Britain. (1990) juni, p. 558-560.

Over de giftigheid van een groot aantal groene, gele, rode en blauwe kleurstoffen; over het werk van een Britse "Analytical Sanitary Commission" die in 1851 door de editor van de Lancet, Wakley, werd ingesteld om vervalsing van voedingsmiddelen, waaronder het gebruik van deze kleurstoffen in voedingsmiddelen, te beoordelen; dit leidde in 1855 tot het instellen van een parlementaire commissie en in 1860 tot de Foods and Drugs act.

6 7 Onderzoek

drs. Thijs Caspers, Duiventoren 40, 5046 MN Tilburg tel. privé 013-437117, tel. werk 013-440210

Hij werkt aan de geschiedenis van de Vlaamse natuurbescherming

vanaf haar begin tot aan de Tweede Wereldoorlog (1910-1940), de zogenaamde "esthetische periode". Een tijdperk vol onbegrip en overmogen. Het onderzoek is in december 1986 begonnen. Promotie te Gent in jan. '91. Promotoren: prof. dr. J. Hannes /Brussel, Gent; co-promotoren prof. dr. H. Gysels, Gent, prof. dr. H. Pieters KUB Tilburg.

Joep Dirx, Ezingestraat 12 6835 DD, Arnhem tel. privé 085-234017, tel. werk 08370-19100 Hij is bezig met historisch-geografisch onderzoek, in het bijzonder historisch-ecologisch. Hij werkt aan een "review" artikel voor het tijdschrift Landschap.

Signalementen

Hier zijn ook bibliografische gegevens opgenomen van minder recente bijdragen die om een of ander reden nog niet de nodige aandacht hadden gekregen.

Achterberg, Wouter en Wim Zweers, (red.), **Milieu filosofie tussen theorie en praktijk**, (Utrecht: Jan van Arkel, 1986)
Achterhuis, H. J., **Van moeder aarde tot ruimteschip: humanisme en milieucrisis**. Inaugurele rede, (Wageningen: Landbouw Universiteit Wageningen, 1990)

Achterhuis, Hans, 'Het milieu als commons', in Achterberg, Wouter en Wim Zweers, (red.), Milieufilosofie tussen theorie en praktijk, (Utrecht: Jan van Arkel, 1986) 201-230.

Corbey, R. en P. van der Grijp, (red.), **Natuur en cultuur. Liber amicorum Ton Lemaire**, (Baarn: Ambo, 1990).

Broek, W. A. van de, 'Besmettelijke ziekten in onze gemeente vanaf 1853', Jaarboek van de Heemkundekring "Onder Baronie en Markiezaat" (Sprundel). (1988) p. 94-101.

Douma, H., 'Verpachting van het straatvuil of "straetmist" te Grave van 1 juli 1696 tot en met 30 juni 1697', Merlet (Grave). jrg. 23 (1987-03) nr. 1 p. 25-27.

Knapp, Vincent, 'Major dietary changes in nineteenth century Europe', Perspectives in Biology and Medicine. jrg. 31 (1988) nr. 1 p. 188.

Koppen, K. van, (red.), **Natuur en Mens**, (Wageningen: PUDOC, 1985)

Meinsma, Harkolien, **Bouwen aan kwaliteit... een kwestie van volhouden**, (Utrecht: Landelijk Contact van de Vrouwen adviescommissies voor de woningbouw, 1990).

Mossel, D. A. A., (red.), **Gezondheid: wiens verantwoordelijkheid. Ethiek en voorkombare ziekten**, (Baarn: Ambo, 1987), ISBN 90-263-0823-X.

Petersen, Magnus, 'Landschaftschutz in Notzeiten um 1800', Nordfriesisches Jahrbuch, jrg. 24 (1988) p. 147 e.v.

Snijders, R. en K. Dansert, **Het Geldersch Landschap: 60 jaar bescherming van natuur en cultuur**, (Arnhem: Stichting Het Geldersch Landschap, 1989)

'Sprengen en beken van de Veluwe: een geschiedenis', De Wijerd, tijdschrift van de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken. jrg. 10 (1989) nr. 3

Sonnabend, J., **Die Wasserver- und Entsorgung Ansbachs im 18. Jahrhundert aus rechtshistorischer Sicht**, (Dissertatie Universität zu Erlangen Nürnberg 1988)

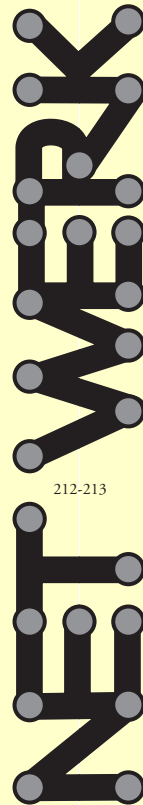
Voor aankondiging

Op vrijdag 2 november a.s. is er weer een Net Werk bijeenkomst te Utrecht. Als sprekers zullen optreden:

prof. dr. Hans Achterhuis, bijzonder hoogleraar aan de Landbouwuniversiteit te Wageningen (in de humanistische wijsbegeerte, in het bijzonder met betrekking tot de relatie mens en natuur) die zijn visie zal geven op het teloor gaan van de gemene gronden.

Jan van den Noort, die de milieuhygiënische aspecten van zijn promotieonderzoek nader zal toelichten.

21

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Alle details over de bijeenkomst vind u in het Net Werk 22 (oktober). Ook te vinden in dat nummer: een bibliografie over de geschiedenis van hygiëne en milieu in Frankrijk.

7
8

Naam		
Adres (privé)		
Adres (werk)		
Tel. (privé).....		Tel.(werk).....
.....		
Ik verricht*	Ik begeleid*	Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek		
Probleemstelling:		
Duur		
Huidige stand van zaken		
Verwachte afronding in de vorm van		
Samenwerking met		
Ondersteuning/ onder auspiciën van		
*(omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b. een vel toevoegen)		
Formulier ingevuld terugsturen naar : Secretariaat Net Werk Winselerhof		

Frans milieu- en hygiëne- historisch onderzoek

Een bibliografie samengesteld door Myriam Daru.

Voor het samenstellen van deze bibliografie is gebruik gemaakt van de Franse nationale bibliografie, van tijdschrift- en dissertatie-bibliografieën, van de Citation Index, van Medline en van de 'verborgen bibliografieën' die deel uitmaakten van een aantal van de hier opgenomen en geraadpleegde werken. Uiteraard is een honderdprocentige dekking van het onderwerp niet aanwezig en ik hou me aanbevolen voor aanvullingen. Deze bibliografie mag dan niet volledig zijn, uitgebreid is zij wel. De belangstelling van de samensteller wordt weergegeven in de keuze van titels. Dit geeft deze bibliografie een persoonlijke tint die wellicht als nadeel ervaren kan worden, maar die aan de andere kant de grenzen van het vakgebied open stelt. Ik hoop dat de omvang van deze lijst de lezer ook zin zal geven weer eens een tekst in het Frans te lezen, en niet te wachten tot een hypothetische vertaling. De publikaties betreffen zowel Frans onderzoek als onderzoek over Frankrijk. Er zijn ook oudere dissertaties (van vóór de Tweede Werldoorlog) opgenomen. Volledige vakbibliografische zuiverheid is hier niet aanwezig. Ik heb ervoor gekozen hier en daar onvolkomen-

heden te laten staan : deze lijst is een weergave van werk in uitvoering. Met de onvolledige titels is het, voor wie echt verder wil, toch mogelijk de literatuur te vinden.

'**Le sain et le malsain**', **Dix-huitième siècle**. jrg. 9 (1977) themanummer.

L'eau au Moyen Age, Aix-en-Provence 1984, février, (Marseille: 1985).

Ackerknecht, E. H., '**Hygiène in France, 1815-1848**', in: Bulletin of the history of medicine. jrg. 22 (1948) 2, p. 117-153.

Ackerknecht, E. H., **Medicine at the Paris Hospital 1794 - 1848**, (Baltimore: 1967)

Acot, Pascal, '**Eléments de réflexion sur l'origine du mot "écologie"**', in: Cahiers pour l'origine du vocabulaire scientifique, CNRS. jrg. 3 (1982).

Acot, Pascal, '**Darwin et l'écologie**', in: Revue d'histoire des sciences. jrg. 36 (1983)1, p. 33-48.

Adams, P.V., '**Cholera epidemics in Pyrénées Orientales 1835-1890: periodicity, diffusion, social response**', in: Annales de Démographie Historique, Bulletin d'Information jrg. 55 (1989) p. 25-45.

Acot, Pascal, **Histoire de l'écologie**, (Parijs: Presses Universitaires de France, 1988).

Ambroselli, C., '**Quelle histoire**

pour quelle santé?', in: Hist Sci Med. (1982).

Azémar, V. J., **Essai sur l'histoire, la nature et l'usage des bains**, (Montpellier: dissertatie, Montpellier, faculté de Médecine 1823).

Barraqué, Bernard, **'Soleil-lumière, soleil-chaleur, deux conceptions du confort'**, in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort**, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 85-114.

Bec, F., **Les pouvoirs du maire en matière d'hygiène 1798-1902**, (Aix: dissertatie Université d'Aix, faculté de Médecine 1906).

Beguïn, F., **'Les machineries anglaises du confort'**, in: Recherches. (1977) 29, december, p. 155-156.

Bertrand, Georges. **'Pour une histoire écologique de la France rurale'** in: Duby, Georges (red.) **Histoire de la France Rurale** (Parijs: Seuil, 1975), deel 1, p. 32-113.

Biraben, Jean-Noël, **Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens**, ('s-Gravenhage/Parijs: Mouton, 1975).

Biraben, J. N., **'Histoire des classifications des causes de décès et de maladies aux XVIIIe et XIXe siècles'**, in: Imhof, A. E., (red.), **Mensch und Gesundheit in der Geschichte**, (Husum: 1980) p. 22-34.

Blanc, J. F., **Paysages et paysans des**

terrasses de l'Ardèche, (Annonay: Imprimeries du Vivarais, 1984).

Blanchemanche, Philippe, **Bâtisseurs de paysages. Terrassement, épierrement et petite hydraulique agricole en Europe XVIIIe-XIXe siècles**, (Parijs: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1990).

Boltanski, Luc, **'Les usages sociaux du corps'**, in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, jrg. 26 (1971)1, jan.-feb., p. 205-233.

Bouchary, Jean, **L'eau à la ville de Paris au 18e siècle**, (Parijs: 1946).

Bourdelaïs, Patrice, **Le Choléra en France: 1832-1854**. Essai d'épidémiologie historique, (Parijs: dissertatie EHESS 1979).

Bourdelaïs, Patrice, **'Contagions d'hier et d'aujourd'hui'**, in: Sciences sociales et santé. (1989)1, février, p. 7-20.

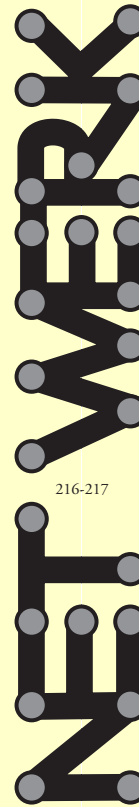
Bourdelaïs, Patrice en Dodin, André, **Visages du choléra**, (Parijs: Belin, 1987).

Bourdelaïs, Patrice en Peter, Jean-Pierre, (red.), **Peurs et terreurs face à la contagion**, (:Parijs: Fayard, 1988).

Bourdelaïs, Patrice en Raulot, Jean-Yves, **'La marche du choléra en France: 1833 et 1854'**, in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. jrg. 33 (1987)1, p.125-143.

Bourdelaïs, Patrice en Raulot, Jean-Yves, **Une peur bleue. Histoire**

22

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

du choléra en France, (Parijs: Fayard, 1987).

Bourquin, M. H., **L'approvisionnement de Paris en bois de la Régence à la Révolution**, (Parijs: 1969).

Boutin, P. **'Points de repère pour une histoire de l'assainissement'**, CEMAGREF, Bulletin d'information, (1984) p. 314 - 315, p. 43.

Burgelin, Olivier, **'Les outils de la toilette ou le contrôle des apparences'**, in: Traverses. (1979)14-15, april, 'Les panoplies du corps', p. 25-42.

Carré, Patrice, **'Les ruses de la "Fée Electricité"'**, in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort**, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 65-84.

Cherrière, Capitaine, **L'eau à Paris au XVIe siècle** (Parijs: Librairie ancienne Honoré Champion, 1912).

Chevallier, Louis, **Le Choléra, la première épidémie du XIXe siècle**, (La Roche sur Yon: 1958).

Claude, Viviane, **Strasbourg 1850-1914. Assainissement et politiques urbaines**, (Parijs: dissertatie EHESS 1985).

Coleman, William, **'Health and hygiene in the Encyclopédie: a medical doctrine for the bourgeoisie'**, in: Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, jrg. 29 (1974) p. 399-421.

Coleman, William, **'The people's**

health: medical themes in eighteenth-century french popular literature', in: Bulletin of the History of Medicine, jrg. 51 (1977) p. 55-74.

Coleman, William, **'L'hygiène et l'Etat selon Montyon'**, in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) 2, thema nummer, p. 101-108.

Coleman, William, **Death is a social disease: public health and political economy in early industrial France**, (Madison: University of Wisconsin Press, 1982).

Colnat, A., **Les épidémies dans l'histoire** (Parijs, 1937).

Corbin, Alain, **'L'hygiène publique et les "excreta" de la ville préhaussmanienne'**, in: Ethnologie Française, jrg. 12 (1982) 2, p. 127-190.

Corbin, Alain, **Le miasme et la jonquille**, (Parijs: Aubier-Montaigne, 1982).

Corbin, Alain, **Pestdamp en bloesemgeur**, (Nijmegen: SUN, 1986). Vertaling van het voorgaande werk.

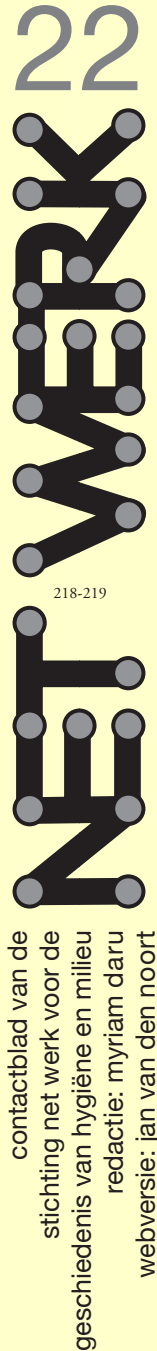
Corbin, Alain, **'L'opinion et la politique face aux nuisances industrielles dans la ville pré-haussmanienne'**, in: Histoire, économie et société, jrg. a2 (1983) 1, p. 11-118.

Corvol, Andrée, **L'homme et l'arbre dans l'Ancien Régime**, (Parijs: 1984).

Corvol, Andrée, **L'homme aux bois. Histoire des relations de**

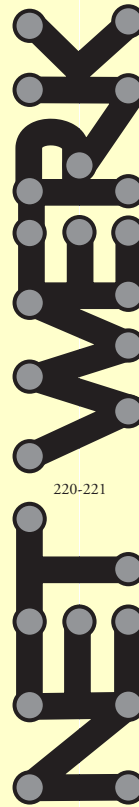
2
3

- L'homme et de la forêt** (XVIIe-XIXe siècle), (Parijs: Fayard, 1987).
- Csergo, Julia, **La morale des corps. Le soin de propreté corporelle à Paris. Evolution des normes et pratiques 1850-1900**, (Paris: dissertation Paris EHESS 1986).
- Csergo, Julia, **Liberté, égalité, propreté**, (Parijs: Albin Michel, 1988). L'aventure humaine.
- Dard, Philippe, 'Le destin de la norme', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort**, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 115-136
- Darmon. Pierre, **La variole, les nobles et les princes**, (Brussel: Complexe, 1989).
- Deffontaines, Pierre, **L'homme et la forêt**, (Parijs: Gallimard, 1969).
- Delaporte, François, **Disease and civilization: the cholera in Paris in 1832**, (Cambridge ,Mass./London: MIT, 1986).
- Delsalle, P., 'Le cimetière dans l'ancienne France, champs des morts et des vivants', in: L'information historique, jrg. 42 (1980) p. 217-220.
- Derey-Maurin, **L'hygiène de la femme: discours des médecins de la Belle Epoque**, (Marseille: dissertation Université de Marseille, 1979).
- Desaive, Jean-Paul, Goubert, Jean-Pierre, Le Roy Ladurie, Emmanuel, e.a., **Médecins, climat et épidémies à la fin du XVIIIe siècle**, (Parijs/'s-Gravenhage: Mouton, 1972).
- Devèze, M., **La forêt et les communautés rurales, XVIe-XVIIIe siècles**. Recueil d'articles. (Parijs: 1982).
- Dion, R., **Essai sur la formation du paysage rural français**, (Tours, 1934)
- Drouin, J. M., **La naissance du concept d'écosystème**, (Parijs: dissertation Université de Paris I, 1984).
- Dumoulin, Jacqueline, **La protection du sol forestier en Provence et Dauphiné dans le code de 1827**, (Grenoble: CNRS-UA 957, 1986).
- Dupuy, Gabriel, 'La science et la technique dans l'aménagement urbain. Le cas de l'assainissement', in: Annales de la recherche urbaine (1980) 6, januari.
- Dupuy, Gabriel, Knaebel, George, **Assainir la ville** (Parijs: Dunod, 1982).
- Dupuy, Gabriel en Knaebel, Georges, **Choix techniques et assainissement urbain en France de 1800 à 1977**, (Parijs: Institut d'Urbanisme de Paris, jaar onbekend).
- Dupuy, G. en Tarr, J.A., 'Sewers and cities. France and the US compared', in: Journal of the Environmental Engineering Division Proceedings of the American Society of Civil Engineers, jrg. 108 (1982) april, p. 327-338.
- Dupuy, G. en Tarr, J.A., **Technology and the rise of the networked city** (Philadelphia: Temple University Press, 1988), vertaling en bewerking van het themanummer van Les Annales de la recherche urbaine, (1984) juli-december.
- Ehrard, G., 'La peste et l'idée de contagion au XVIIIe siècle', in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, jrg. 12 (1957)1.
- Etlin, Richard, 'L'air dans l'urbanisme des Lumières', in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) themanummer, p. 123-134.
- Faure, A., 'Classe malpropre, classe dangereuse? Quelques remarques à propos des chiffonniers parisiens au XIXe siècle et de leur cité', in: Recherches, (1977) 29, december, p. 79-102.
- Favre, Robert, 'Du "médico-topographique" à Lyon en 1783', in: Dix-huitième siècle, jrg. 9 (1977) thema nummer, p. 151-160.
3. Febvre, Lucien, **La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire**, (Parijs, 1922).
4. Federici, P., **L'hygiène dans l'enseignement public à la fin du XIXe siècle**, (Parijs: dissertation Université de Paris VI 1980).
- Fortier, Bruno, 'La maîtrise de l'eau', in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) themanummer, p. 193-202.
- Girard, R., **Contribution à l'étude de l'histoire de l'hygiène en France**, (Parijs: dissertation Paris, faculté de Médecine 1936).
- Gleichmann, Peter, 'Des villes propres et sans odeur. La vidange du corps humain: équipements et domestication' in: Urbi, Arts, hirstoire et ethnologie des villes, jrg. 5 (1982) p. 88 -100.
- Goubert, Jean-Pierre, 'La France s'équipe', Les Annales de la recherche urbaine. (1984) juli-december 1984, p. 47-53.
- Goubert, Jean-Pierre, **La conquête de l'eau. L'avènement de la santé à l'âge industriel**, (Parijs: Robert Laffont, 1986). Les hommes et l'histoire,
- Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort**, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe,
- Goubert, Jean-Pierre, 'La grand-messe du confort', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort**, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 15-20.
- Goubert, Jean-Pierre, 'Le bidet ou le mot impudique', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort**, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, 159-160
- Goubert, Jean-Pierre, 'Le confort dans l'histoire', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort**, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 21-30.

- Goubert, Jean-Pierre, 'L'eau, la crise et le remède dans l'ancien et le nouveau monde (1840-1900)', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations.* (1989)5, september-oktober, p. 1075-1089.
- Goubert, Jean-Pierre, **The conquest of water. The advent of Health in the Industrial Age**, (Princeton: Princeton University Press, August 1989).
- Goubert, J. P., 'Les logements insalubres en province d'après les enquêtes du Second Empire', in: *Culture Technique*, (1980)3, september, p. 226-231.
- Goubert, J. P. en Imhof, A. E., (red.), **Mensch und Gesundheit in der Geschichte**, (Husum: 1980).
- Goubert, J. P., **La conquête de l'eau. Analyse historique du rapport à l'eau dans la France contemporaine**, (Parijs: dissertatie Université de Paris-VII 1984).
- Grenier, L., (red.), **Villes d'eaux en France**, (Parijs: Institut Français).
- Guerrand, R. H., 'L'imaginaire du logement social dans le roman du XIXe siècle', in: *Recherches.* (1977)29, december, p. 23-36.
- Guerrand, R. H., **Les lieux. Histoire des commodités**, (Parijs: 1985).
- Guerrand, Roger-Henri, 'Petite histoire du quotidien: l'avènement de la chasse d'eau', *L'histoire*, (1982)43, p. 96-99.
- Grellet, I. en Kruse, C., **Histoires de la tuberculose**, (Parijs: Ramsay, 1983)
- Guerrand, Roger-Henri, 'La bataille du tout-à-l'égout', *L'histoire*, (1983) 53, p. 66-74.
- Guerrand, Roger-Henri, 'L'âge d'or du bidet', *L'histoire*, (1983) 57, p. 84-87.
- Guillaume, Pierre, **Du désespoir au salut. Les tuberculeux aux XIXe et XXe siècles**, (Parijs: Aubier-Montaigne, 1986).
- Guillerme, André, **Les Temps de l'eau. La cité, l'eau et les techniques**, (Seyssel: Champ Vallon, 1983).
- Guillerme, André, 'Capter, clarifier, transporter l'eau', in: *Les Annales de la recherche urbaine.* (1984) juli-december, thema nummer, p. 31-46.
- Guillerme, André, 'The genesis of water supply, distribution and sewerage systems in France, 1800-1850', in: Dupuy, Gabriel en Tarr, Joel A. (red.), *Technology and the rise of the networked city in Europe and America*, (Philadelphia: Temple University Press, 1988). *Technology and urban growth*, p. 91-115
- Guillerme, Jacques, 'Le sain et le malsain dans l'économie de la nature', in: *Dix-huitième siècle.* jrg. 9 (1977) themanummer, p. 61-72.
- Hannaway, Owen en Hannaway, Caroline, 'La fermeture du cimetière des Innocents', *Dix-huitième siècle.* jrg. 9 (1977) themanummer, p. 181-192.
- Hardy, R., Seguin, N., **Forêt et société en Mauricie**, (Montréal: 1984).
- Hellé, O., **Histoire des eaux de Saint-Paul à Rouen**, (Rouen: Fac. mixte Méd. Pharm 1985).
- Houdard, S., 'La ville en propre. La police des rues à Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Les cahiers de Fontenay.* (1983) 30/31, p. 61-74.
- Imhof, A. E. e.a., (red.), **Le vieillissement. Implications et conséquences de l'allongement de la vie humaine depuis le XVIIIème siècle**, (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1982).
- Ingrand, Henry, **Le comité de salubrité de l'assemblée nationale constituante (1790-1791). Un essai de réforme de l'enseignement médical, des services d'hygiène et de protection de la santé publique**, (1934).
- Jaquemets, G., 'Urbanisme parisien: la bataille du tout-à-l'égout à la fin du XIXe siècle', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, jrg. 26 (1979) p. 505-548.
- Julien, P., 'Un artisan de la santé publique: Jean-Baptiste-Alphonse Chevallier', in: *Revue d'histoire de la pharmacie*, jrg. 28 (1981).
- Julien, P., 'La Condamnation de banquet: (XVe-XVIe s.)', in: *Revue d' Histoire de la Pharmacie*, jrg. 34 (1987)273, p. 97-120.
- Kalaora, Bernard en Savoye, Antoine, **La forêt pacifiée. Les forestiers de l'Ecole de Le Play, experts des sociétés pastorales**, (Parijs: Editions de l'Harmattan, 1986).
- Kalff, Elsbeth, 'La sensibilisation à l'hygiène, Parijs 1850-1880: la loi sur les logements insalubres.', *Annales de la Recherche Urbaine.* jrg. 33 (maart-april, p. 97-104.
- LaBerge, Ann, 'The early nineteenth century french Public Health movement', in: *Congrès International d'Histoire de la Médecine*, Parijs 29 augustus- 3 september 1982, (LaBerge Fowler, A. E., **Public Health in France and the French Public health movement, 1815-1848**, University microfilms dissertatie University of Tennessee 1974).
- Laget, M., 'Les livrets de santé pour les pauvres aux XVIIe et XVIIIe siècles', in: *Hist Econ Soc.* jrg. 3 (1984)4, p. 567-82.
- Laporte, Dominique, **Histoire de la merde**, (Parijs: Christian Bourgois, 1979).
- Leca, A. P., **Et le choléra s'abattit sur Paris**, (Parijs: Albin Michel, 1982).
- Léonard, Jacques, **La médecine entre les pouvoirs et les savoirs**, (Parijs: Aubier-Montaigne, 1981).
- Léonard, Jacques, 'La santé et les soins corporels: ethnologie, so-

22

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

ciologie et histoire, in: Bulletin d'Histoire Moderne et Contemporaine, jrg. 14 (1984) p. 37-38.

Léonard, Jacques, **Archives du corps. La santé au XIXe siècle**, (Rennes: Ouest-France, 1986).

Lequin, Yves, **Les malheurs du temps. Histoire des calamités en France**, (Parijs: Larousse, 1987). Mentalités, vécus, représentations.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, **Histoire du climat depuis l'an mil** (Parijs: Flammarion, 1967).

Le Roy Ladurie, Emmanuel, **Times of feast, times of famine: a history of climate since the year 1000** (Garden City, NY: Doubleday, 1971). Vertaalde en uitgebreide Engelse editie.

Loux, F., **Le jeune enfant et son corps dans la médecine traditionnelle**, (Parijs: 1978).

Loux, F. en Morel, M. F., **'L'Enfance et les savoirs sur le corps'**, in: Ethnologie Française, jrg. 6 (1976)3-4, p. 309-324.

Loux, Françoise, **'Pratiques médicales préventives et recours religieux'**, in: Archives des sciences sociales des religions, jrg. 44 (1977)1, p. 45-58.

Loux, Françoise, **Sagesse du corps. La santé et la maladie dans les proverbes régionaux français**, (Parijs: Maisonneuve & Larose, 1978).

Loux, Françoise, **Le corps. Pratiques et savoirs dans la société traditionnelle**, (Berger-Levrault:

1979).

Malafosse, Jehan de, **'Un obstacle à la protection de la nature: le droit révolutionnaire'**, in: Dix-huitième siècle, jrg. 9 (1977)thema nummer, p. 91-100.

Mandrou, Robert, **'L'homme physique: santé, maladie, 'peuplades''**, in: Mandrou, Robert, Introduction à la France moderne 1500-1640, (Paris: Albin Michel, 1974).

Marcel, Odile, (red.), **Composer le paysage**, (Seysse: Champ Vallon, 1989). Collection milieux, nr. ISSN 0291-7157

Mikailoff, Nathalie, **Les manières de propreté du Moyen Age à nos jours**, (Parijs: Maloine, 1990).

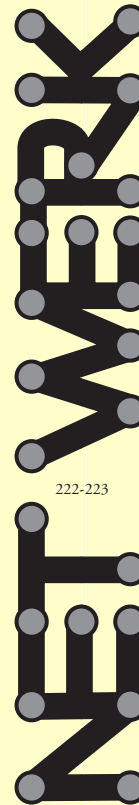
Molinier, A. en Molinier-Meyer, N., **'Environnement et histoire: les loups et l'homme en France'**, in: Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, jrg. 28 (1981) p. 225-245.

Murard, Lion en Zylberman, Patrick, **'La cité "eugénique"'**, in: Recherches, (1977) 29, décembre, p. 423-453.

Murard, Lion en Zylberman, Patrick, **'L'ordre et la règle. L'hygiénisme en France dans l'entre-deux-guerres'**, Cahiers de la Recherche Architecturale, (1985)15/16/ 17, p. 42-53.

Murard, Lion en Zylberman, Patrick, **'La raison de l'expert, ou l'hygiène comme science sociale appliquée'**, in: Archives européennes

22

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

5/6

de sociologie, jrg. 26 (1986)1, p. 58-89.

Murard, Lion en Zylberman, Patrick, **L'haleine des faubourgs: ville, habitat et santé au XIXe siècle**, (Parijs: La recherche, 1977).

Nordman, D., **'Frontière, histoire et écologie. (Note critique)'**, Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, jrg. 43 (1988) p. 227-243.

Pellicer, André, **Natura: étude sémantique et historique du mot latin**, (Parijs: Presses Universitaires de France, 1966).

Perrot, Michèle, **'Femmes au lavoir'**, Sorcières, (19).

Perrot, Philippe, **Les Dessus et les Dessous de la bourgeoisie**, (Parijs: Fayard, 1981).

Perrot, Philippe, **Le travail des apparences**, (Parijs: Seuil, 1984).

Perrot, Philippe, **Werken aan de schijn. Veranderingen in het vrouwelijk lichaam**, (Nijmegen: SUN, 1987) vertaling van de voorgaande titel.

Perrot, Philippe, **'De l'apparat au bien-être: les avatars d'un superflu nécessaire'**, in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 31-50

Peter, Jean-Pierre, **'Les mots et les objets de la maladie. Remarques sur les épidémies et les médecins dans la société française de la fin du XVIIe siècle'**, in: Revue histo-

rique, jrg. 49 (1971) p. 11-38.

Peter, Jean-Pierre en Revel, Jacques, **'Le corps: l'homme malade et son histoire'**, in: Le Goff, Jacques, Nora, Pierre, (red.), Faire de l'histoire, (Parijs: Gallimard, 1974). p. 169-191

Pitte, Jean -Robert, **Histoire du paysage français**, (Parijs: Tallandier, 1989)

Poujol, Thierry, **Des réseaux pneumatiques dans la ville. Un siècle et demi de techniques marginales**, Ecole Nationale des Ponts et Chaussées. Université Parijs XII. LATTs. (Noisy-le-Grand: LATTs 1986).

Quétel, Claude, **Le mal de Naples. Histoire de la syphilis**, (Parijs: Seghers, 1986).

Riffault, Marie-Cécile, **'De Chaptal à la Mère Denis: histoire de l'entretien du linge domestique'**, in: Culture Technique, (1980) 3, september, p. 257-263.

Rimbaud, C., **Le corps dans les traités de savoir-vivre**, (Parijs: dissertation Université de Paris-VII, 1977).

Roche, D., **'L'eau du XVIe au XXe siècle'**, in: Bulletin d'Histoire Moderne et Contemporaine, jrg. 13 (1982) p. 137-141.

Roche, D., **'Le temps de l'eau rare: du moyen âge à l'époque moderne'**, in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, jrg. 39 (1984) 2, p. 383-99.

Roger, J., **Les sciences de la vie**

dans la pensée française au XVI-
IIe siècle, (Parijs: Colin, 1963).

Rollet, C. en Sauriac, A. 'Le choléra
de 1832 en Seine-et-Oise', in:
Annales. Economies, Sociétés,
Civilisations, jrg. 29 (1974) 4, p.
935-965.

Roquelet, A., **La vie de la forêt nor-
mande à la fin du moyen âge. Le
coutumier d'Hector de Chartres**,
(Rouen: 1984).

Roubin, Lucienne A., **Le monde
des odeurs**, (Parijs: Klincksieck,
1989).

Roupenel, Gaston, **Histoire de la
campagne française**, (Parijs,
1932).

Roux, J. M., 'La comtesse de
Ségur, ou la peur de l'eau', in:
Revue d'histoire moderne et con-
temporaine. jrg. 30 (1983)154,
p. 154-62.

Saddy, Pierre, 'Le cycle des im-
mondices', in: Dix-huitième siè-
cle. jrg. 9 (1977) themanummer,
p. 203 - 214.

Signoret-Guillon, M. H., **Le travail
espace féminin à Parijs 1850-
1900**, (Parijs: dissertatie Univer-
sité de Paris-VII)

Spivak, Marcel, 'L'hygiène des
troupes à la fin de l'Ancien Ré-
gime', Dix-huitième siècle. jrg. 9
(1977) thema nummer, p. 115.

Thibault, Jacques, **Les aventures
du corps dans la pédagogie fran-
çaise**, (Parijs, 1977)

Thuillier, Guy, 'Pour une his-
toire de l'hygiène corporelle. Un

exemple régional: le Nivernais',
in: Revue d'histoire économique
et sociale. jrg. 46 (1968)2, p.
232-253.

Thuillier, Guy, 'Pour une histoire
de l'hygiène corporelle aux XIXe
et XXe siècle', in: Annales de
Démographie Historique. (1975)
p. 123-130.

Thuillier, Guy, **Pour une histoire
du quotidien au XIXe siècle en
Nivernais**, ('s Gravenhage/Parijs/
New-York: Mouton/Walter de
Gruyter & co, 1977). Civilisation
et sociétés, nr. 55.

Trisca, Petre, **Aperçu sur l'histoire
de la médecine préventive**,
(1921).

Ulmann, J., **De la gymnastique aux
sports modernes. Histoire des
doctrines de l'éducation phys-
ique**, (Parijs: Vrin, 1982).

Verdier, Y., **Façons de dire, façons
de faire. La laveuse, la couturière,
la cuisinière**, (Parijs: Gallimard,
1979).

Vial, Robert, **Moeurs, santé et ma-
ladies en 1789**, (Parijs: Londreys,
1989).

Vigarello, Georges, 'Posture, es-
pace et pédagogie', Dix-huitième
siècle. jrg. 9 (1977) themanum-
mer, p. 39-48.

Vigarello, Georges, **Le corps re-
dressé: histoire d'un pouvoir
pédagogique**, (Parijs: J.P. Delarge,
1978).

Vigarello, Georges, **Le propre et le
sale. L'hygiène du corps depuis le**

6
7

22 NETWERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Moyen Age, (Parijs: Seuil, 1985).

Vigarello, Georges, 'Confort et hy-
giène en France au XIXe siècle',
in: Goubert, Jean-Pierre, (red.),
Du luxe au confort, (Parijs: Belin,
1988). Modernités XIXe & XXe,
p. 31-50

Wallon, A., **La vie quotidienne
dans les villes d'eau (1850-1914)**,
(Parijs: Hachette, 1981).

Archief Stichting Godshuizen

In het Archief van de Stichting
Godshuizen te Den Bosch bevinden
zich sinds kort enige oude jaargan-
gen van tijdschriften die betrek-
kelijk zeldzaam zijn geworden. Het
betreft volgende tijdschriften:
Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde
jaren 1888-1961.
Tijdschrift voor Sociale Genees-
kunde jaren 1960-1980.
Het Ziekenhuiswezen jaren 1928-
1941; 1952-1980
Ons Ziekenhuis jaren 1935-1937;
1950-1970.
Het Ziekenhuis (ontstaan uit een
fusie van beide voorgaande)
1971-1988
Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde,
indices op de jaargangen 1856-
1950.
Deze tijdschriften zijn ter inzage
en desgewenst kunnen à f 0,25
per stuk ook fotocopiëen worden
gemaakt.

Adres: Muntelbolwerk 1, 5213
SZ Den Bosch, tel. 073-83 12 12
(doorkiesnummer). Openingstij-
den: maandag t/m vrijdag 09-00-
12.15 tot 17.00 uur.

Staatstoezicht op de Volksgezondheid

Op 27 september jl. verscheen het
boek

Tussen aansporen en opsporen.

**Geschiedenis van 25 jaar Staats-
toezicht op de volksgezondheid**,
geschreven door A.C.M. Kappel-
hof (archivaris Stichting Godshui-
zen, Den Bosch), uitgegeven door
de SDU uitgeverij. ISBN 90-12-
06986-6, f 49.50.

Het behandelt zowel het Staatstoe-
zicht alsook de Inspectie Milieuhy-
giëne.

Tentoonstelling Toren van formaat

De Haagse Werkgroep voor Mo-
numenten van Bedrijf en Techniek
heeft ter gelegenheid van haar
vijfjarig bestaan in het Schevening-
se Museum een tentoonstelling
samengesteld over de Scheveningse
watertoren en de waterleiding. De
uit 1874 daterende watertoren is
een in eclecticismische stijl gebouwd
werk ontworpen door L.A. Brou-
wer en Th. Stang. Het bevat twee
ijzeren reservoirs, het bovenste met

een hangbodem, het onderste met een hangbodem in een kegelvormige buitenondersteuning. Het was enkele jaren geleden in vrij slechte staat. Men hoopt de renovatie in november 1990 te voltooien. Inmiddels zijn de originele bouwtekeningen uit de periode 1871-1874 op de tentoonstelling te zien, samen met diverse foto's van de renovatiewerkzaamheden en documenten uit de bouwtijd. Ter gelegenheid van de tentoonstelling is een boekje verschenen met de titel 'De watertoren aan de Pompstationsweg, een monument van bedrijf en techniek'. Het boek is voor f 10.- te koop bij het museum, het Gemeentelijk Informatiecentrum en het Haags

Historisch Museum. De tentoonstelling loopt tot en met 8 december 1990. De openingstijden van het museum zijn dinsdag t/m zaterdag van 10.00 uur tot 17.00 uur.

Naam
Adres (privé)
Adres (werk)
Tel. (privé).....Tel.(werk).....
.....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek
Probleemstelling:
Duur
Huidige stand van zaken
Verwachte afronding in de vorm van
Samenwerking met
Ondersteuning/ onder auspiciën van
*(omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b. een vel toevoegen)
Formulier ingevuld terugsturen naar : Secretariaat Net Werk Winselerhof

22 NET WERK

226-227

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort